Tilburg

Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur

Draaiend huis Hasseltrotonde

Architectuur beleven in de Goirkese kerk

Tilburg: pronkjuweel van ‘t diocees

Jaargang 25, december 2007 nummer 3

Tilburg kort

€ 4,50

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 25, nr. 3
december 2007

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K.: S 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie)
Jeroen Ketelaars, Rob van Putten

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
€ 13,00
Losse nummers
verkrijgbaar in de
boekhandel (€ 4,50)
Abonneren door
overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurgoed te Tilburg

Gironummer 5625554
AMRO-bank rek.nr.
42.81.63.343
onder vermelding van
'abonnement 2007'

Omslagfoto:
Draaiend huis van John Körmeling
Hasseltrotonde, 2007
Foto Bob Driessen Stikfinger producties

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Drukkerij Gianotten B.V., Tilburg

Ten geleide

Een van de belangrijkste toegangspoorten tot Tilburg, dat is de Hasseltrotonde. Met 'Het Draaiend Huis', een kunstwerk van John Körmeling, krijgt die belangrijke toegangspoort een opmerkelijk uiterlijk. Met de bouw van het draaiende huis – geen gemakkelijk project om te realiseren – kon in september jongstleden worden begonnen. In dit nummer van *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* belichten Coen van Barneveld en Atty Bax de achtergronden van het opmerkelijke kunstwerk en het werk van John Körmeling. Volgens de auteurs vormt Het Draaiend Huis 'een monumentale, humoristische en gedurfde stadsentree' voor Tilburg.

In dit laatste nummer van *Tilburg* van 2007 gaat beeldend kunstenaar en docent beeldende vorming Joeseph van Asten in op de bouwkundige aspecten van de Dionysiuskerk aan de Goirkestraat. Die kerk bevat elementen van zowel de neogotiek en het traditionalisme. Juist die combinatie van bouwstijlen maakt de Dionysiuskerk naar de mening van de auteur zo uniek. Een ingrijpende verbouwing zou daar wel eens afbreuk aan kunnen doen, vreest Van Asten.

Van de Oisterwijkse onderzoeker en publicist Ad van den Oord verscheen eerder dit jaar het boek *Voor het oog van het kerkvolk. Tilburgse volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk, 1927-1939.* Een boek met een visie, is het oordeel van de bekende hoogleraar kerkgeschiedenis Peter Nissen. Van den Oord heeft er met deze publicatie voor gezorgd 'dat de stem van heel wat Tilburgse volksjongens uit de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw gehoord kan worden. En dat is een grote verdienste.' In dit nummer van *Tilburg* leest u hoe Nissen tot zijn positieve oordeel is gekomen.

Een zeer uitgebreide 'Tilburg kort' vormt het sluitstuk van de laatste *Tilburg* van dit zilveren jubileumjaar. De redactie en het bestuur van de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed wensen u veel leesplezier en een goede jaarwisseling. Zij hopen u in 2008 weer te mogen ontmoeten in *Tilburg.*

De redactie

Inhoud

91 **Coen van Barneveld en Atty Bax:**
Draaiend huis

97 **Joeseph van Asten:**
Architectuur beleven in de Goirkese kerk
Pleidooi voor een bijzonder rijksmonument

100 **Peter Nissen:**
Tilburg: pronkjuweel van 't diocees

104 **Tilburg kort:**
Tilburg signalement LIX
Malende molens
Holland Carré
De Stijl in Tilburg
Staatsvormend geweld *Tilburg Wolstad, een repliek*
Tussen weemoed en zomerlust *Tilburg Wolstad, een dupliek*

Draaiend huis

Coen van Barneveld en Atty Bax*

** Coen van Barneveld is als bouwkundig ingenieur werkzaam bij de gemeente Tilburg. Sinds 2003 is hij beleidsadviseur voor monumenten en beeldende kunst bij de gemeente Tilburg.*

** Atty Bax is afgestudeerd aan de academie voor beeldende vorming in Tilburg. Zij is werkzaam bij de NBKS (Nieuwe Brabantse Kunst Stichting) en is daarnaast adviseur van KORT.*

Wie de stad Tilburg binnenkomt vanuit het noorden, zal haar spoedig zien liggen: de Hasseltrotonde. Deze rotonde vormt een van de belangrijkste toegangspoorten tot de stad en is meer dan welke locatie ook de spil van Tilburg. Niet zo gek dus dat de gemeente deze plek, waar dagelijks veel mensen langsrijden en die voor veel mensen 'het eerste gezicht' op de stad is, heeft aangewezen als locatie voor kunst.

Voor de stad Tilburg, die met haar openbaar kunstenplan lef wil tonen en ongewone dingen wil laten zien, is de Hasseltrotonde dé plek voor een grootschalig en ongewoon kunstwerk als het 'Draaiend huis' van John Körmeling. De reputatie van Körmeling en het unieke ontwerp staan borg voor nationale en internationale belangstelling.

Draaiend huis

Het draaiende, traditionele rijtjeshuis van Körmeling zal een monumentale, humoristische en gedurfde stadsentree zijn voor de belangrijkste kermisstad van Nederland. Het huis levert associaties op met de kermis en het verkeer, en herstelt symbolisch de voor Tilburg zo kenmerkende lintbebouwing. Tevens is het eenzame huis op de rotonde een kritische knipoog van de kunstenaar naar de anonimiteit die heerst in veel moderne woonwijken, waarbij de woning – zonder sociale betrokkenheid van buren – als eiland is gelegen buiten het werkelijke leven in de stad.
Een huis dat draait is een lastige en ingewikkelde constructie, en in een toelichting op zijn ontwerp stelde John Körmeling dat het zeer bijzonder is dat een huis ronddraait: "Normaal als je in de auto zit is het de automobilist die beweegt en de bebouwing staat stil." Het leek hem een goed idee om wachtende automobilisten bij de rotonde een vervreemding van de werkelijkheid mee te geven door het huis te laten draaien. Het effect zal niet onmiddellijk te zien zijn, want het huis draait in twintig uur eenmaal rond de binnenring van de rotonde. Als men terugkomt op een ander tijdstip, zal men de vervreemding pas bemerken doordat het huis zich heeft verplaatst. Het zal passanten verwonderen en aan het denken zetten. Daarnaast geeft het huis commentaar op het aanleggen van de Hasseltrotonde zelf die de historische lintenstructuur van Tilburg in de zestiger jaren doorbrak, en de Hasseltstraat maakte tot een doodlopende straat, afgesneden van het Hasseltplein met daarop de Hasseltse kapel.

De Hasseltrotonde

De Hasseltrotonde vormt een van de vier hoekpunten van het ringbanenstelsel, het belangrijkste binnenstedelijke verkeersnet. De rotonde vormt daarmee een zeer in het oog springende stadsentree aan de noordkant van Tilburg. De wens bestond om het openbare gebied met de omliggende bebouwing een ruimtelijk accent te geven, zodat de hoekpunten méér zouden zijn dan alleen verkeersknooppunten. Het feit dat deze plek het enige knooppunt in Tilburg is in de vorm van een rotonde, biedt de mogelijkheid om in de inrichting van het openbare gebied een opvallende markering te zoeken. Het project voorziet daarin op een dynamische en artistieke manier.
Het plangebied ligt in de nabijheid van cultuurhistorisch waardevolle gebieden, structuren en wegen daterend uit de middeleeuwen (de Hasselt), maar is qua bebouwing getransformeerd in de 19e en 20e eeuw. De Hasselt vormt een onderdeel van de voor Tilburg kenmerkende structuur van nederzettingen en driehoekige pleinen en de verbindende lintbebouwde structuren. Het plangebied zelf is ontstaan in de jaren zestig, nadat in 1959 de Hasseltrotonde werd aangelegd om de ringbanen en andere wegen beter te ontsluiten. Met de aanleg van de Hasseltrotonde is de zo kenmerkende continuïteit van het historische lint Hasseltstraat-Hasselplein doorbroken. Ook het ringbanenstelsel heeft inmiddels cultuurhistorische waarde. Het gedachtegoed van ir. Johan Hendrik Everwijn Rückert (1879-1918), die dit ruimtelijke en nagenoeg stadsomvattende systeem ontwierp, is al weer bijna een eeuw oud. Een groter contrast dan tussen de ringbanenstructuur en de Hasseltstraat en het Hasseltplein is bijna niet denkbaar.
Het doorbreken van de oude lintstructuur wordt door

Plattegrond van Tilburg uit 1921 met de nog aaneengesloten bebouwing van de Hasseltstraat en het Hassseltplein. (Coll. RAT).

het kunstproject op een humoristische en monumentale wijze geïnterpreteerd en van een antwoord voorzien dat nieuwe maar eigenzinnige harmonie brengt in het oude ruimtelijke conflict. Het kunstwerk vergroot het aanwezige contrast niet, maar tracht dit in zekere zin voelbaar te maken. Of in de woorden van Sjarel Ex, oud-directeur van het Centraal Museum Utrecht: "De humor van John Körmeling is een zegen; hij weet er heel complexe dingen inzichtelijk mee te maken en soms haarfijn het absurde van situaties bloot te leggen."[1]

Ontstaansgeschiedenis van het kunstwerk 1984 - 2007

In 1984 is voor het eerst door een kunstenaar aan de gemeente de suggestie gedaan om op de rotonde een kunstwerk te plaatsen. Aangezien er toen geen financiële middelen waren, is pas vijf jaar later het idee overgenomen. De toenmalige gemeentelijke adviescommissie voor kunst in de openbare ruimte had in 1989 in eerste instantie het idee een prijsvraag uit te schrijven voor de rotonde. Verder dan de formulering van de prijsvraag is het echter nooit gekomen, aangezien men het beter vond om kunstenaars rechtstreeks te benaderen om een idee te leveren voor de Hasseltrotonde. Daarop zijn tien kunstenaars gevraagd een idee aan te leveren. Het gewenste resultaat kwam daaruit echter niet naar voren.

In 1992 werd voor een heel andere aanpak gekozen. De ambitie was dusdanig hoog dat er speciaal voor de Hasseltrotonde een externe stichting werd opgericht die de naam ROTUNDA kreeg. Deze stichting besloot om internationaal bekende kunstenaars rechtstreeks te vragen om een schetsontwerp te maken. ROTUNDA wilde ook een educatief project aan het kunstwerk verbinden: een tentoonstelling en een symposium. Inmiddels was een relatief klein budget beschikbaar, zodat ROTUNDA externe gelden moest aantrekken om dit alles tot uitvoering te laten komen. Ook dit initiatief is uiteindelijk gesneuveld.

Na enkele jaren van windstilte is in 1998 aan de (inmiddels failliete) *Tilburgse Kunststichting* (TKS) opdracht verstrekt voor realisatie van een kunstwerk op de rotonde, waarvoor 650.000 gulden beschikbaar werd gesteld. Dit geld was deels afkomstig uit het Groenstructuurplan en deels uit het *Fonds Beeldende Kunst.*

Door de TKS werd een adviescommissie ingesteld die een lijst van twintig kunstenaars opstelde om vervolgens deze kunstenaars, in volgorde van wenselijkheid, uit te nodigen voor een oriënterend gesprek. Hoog op deze lijst stond John Körmeling omdat hij ervaring had met kunstwerken geïnspireerd door zowel kermis, architectuur als verkeer. Drie belangrijke aspecten, omdat gelet op de opdrachtformulering, gevraagd werd naar een koppeling met de kermis en de Efteling en aandacht voor cultuurhistorie en verkeer. John Körmeling ging de uitdaging aan en kreeg in 1999 opdracht om een schetsontwerp te maken.

Het eerste idee van Körmeling was om op de rotonde een rondraaiend huis neer te zetten dat met het verkeer meedraait op dezelfde snelheid. Het was een dusdanig spectaculair ontwerp dat het voor de nodige (politieke) strubbelingen zorgde, en uiteindelijk werd het ontwerp door het toenmalige college afgewezen op grond van verkeersveiligheid. In 2001 werd het nieuwe *Kunstenplan voor Openbare Ruimte in Tilburg* (KORT) vastgesteld. In datzelfde jaar werd er opnieuw een adviescommissie ingesteld met daarin, in navolging op het KORT-beleid, méér vertegenwoordigers vanuit de stad. Met deze nieuwe commissie werd wederom een nieuw traject gestart; zij het wel met dezelfde kunstenaar.

Opdrachtformulering

John Körmeling kreeg voor de tweede keer de opdracht om een schetsontwerp te maken. Bij de presentatie kwam de adviescommissie tot de conclusie dat het ontwerp van het Draaiend huis veel sterker was geworden ten opzichte van het eerste ontwerp. Körmeling was het daar zelf hartgrondig mee eens. Aan Körmeling is vervolgens gevraagd het ontwerp opnieuw te presenteren en zo werd het kunstwerk als 'langzaam Draaiend huis' opnieuw aan het college voorgesteld. Het college accepteerde het voorstel en Körmeling kreeg in 2003 opdracht om het plan verder uit te werken en met een definitief ontwerp te komen. Hier was veel tijd voor nodig omdat met diverse betrokken partijen binnen en buiten de gemeente overleg gevoerd moest worden om ervoor te zorgen dat het ontwerp aan alle eisen voldeed.

Zo bezocht KORT met Körmeling ondernemersvereniging 'De Hasselt'. Zij hadden hun verontrusting uitgesproken in het Brabants Dagblad. De ondernemersverenging sprak haar zorgen uit over de Hasseltstraat die in hun ogen verkommerde en te weinig aandacht kreeg van de gemeente Tilburg. Het kunstwerk zou een oppepper kunnen geven aan de straat, omdat belangstellenden vanuit museum De Pont via de

Hasseltstraat naar het kunstwerk zouden kunnen lopen. De ondernemersvereniging steunde vanaf dit moment het kunstwerk. Körmeling gaf daarbij als suggestie een (optioneel) alternatief plan voor een betere aansluiting van de Hasseltstraat op de Hasseltrotonde. Afgesproken werd in samenwerking met de VVV een wandelroute te maken naar het kunstwerk en de omliggende musea zoals De Pont en het Nederlands Textielmuseum.

Technische en procedurele ontwikkeling

In eerste instantie ging Körmeling ervan uit dat het huis op wielen zou rijden in betonnen goten. Dit bleek geen goede optie; hij stapte daarom over op de toepassing van rails om een optimale werking te garanderen. Door een constructeur is vervolgens een berekening gemaakt om de stabiliteit en de windbelasting goed in beeld te brengen. Binnen de gemeente Tilburg is er overleg geweest met de afdeling cultuurtechniek in het kader van het groenbeheer op de rotonde. Tevens werden de afdelingen onderhoud en gebouwenbeheer gevraagd mee te denken over de duurzaamheid van het kunstwerk. Dit alles om er zeker van te zijn dat de bouw van het kunstwerk ook daadwerkelijk mogelijk was, en tevens om technische aspecten en eventuele complicaties vooraf zo goed mogelijk in kaart te brengen. Zo zijn er proefboringen gedaan op de Hasseltrotonde om te kijken wat de samenstelling van de bodem is en heeft Körmeling informatie gekregen over de kabels en leidingen die in de grond aanwezig zijn. Bij drie bedrijven die het kunstwerk uit zouden kunnen voeren werden offertes opgevraagd.
In 2004 hebben KORT en Körmeling een gesprek gehad met de *Stichting Behoud Frankische Driehoek Hasseltplein* om het ontwerp en de achtergronden daarvan toe te lichten. De aanwezige leden van de stichting kregen een beter beeld van het kunstwerk maar maakten later wel bezwaar tegen de hieronder te noemen vrijstellingsprocedure. Nadat de wethouder van Ruimtelijke Ordening extra gemeentelijke aandacht toezegde aan de ruimtelijke inrichting en de verkeersstromen rondom het Hasseltplein, werd het bezwaar ingetrokken.

Het definitieve ontwerp is eerst door de adviescommissie en vervolgens door het college goedgekeurd in april 2005. Aangezien het kunstwerk niet paste binnen de geldende bestemmingsplannen 'De Hasselt' en 'Het Zand' werd een vrijstellingsprocedure gestart op grond van artikel 19 lid 1 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening. Een procedure die ongeveer een jaar in beslag zou nemen. Zo werd er een inspraakavond georganiseerd en werd het ontwerp toegelicht aan de raadscommissie Fysiek waarna de gemeenteraad de ruimtelijke onderbouwing moest goedkeuren. Dit leidde opnieuw tot een heftige discussie in de gemeenteraad omtrent de besteding van gemeenschapsgeld aan beeldende kunst in de openbare ruimte. De gemeenteraad ging echter, na weerlegging van de inspraakreacties, akkoord met de ruimtelijke onderbouwing. De vrijstellingsprocedure werd in mei 2006 afgerond en John Körmeling ontving definitief opdracht tot uitvoering van zijn ontwerp. De laatste stap was het verwerven van een bouwvergunning. Op 17 oktober 2006 is deze bouwvergunning verleend, en omdat er geen nieuwe bezwaren werden ingediend, was zes weken daarna de bouwvergunning onherroepelijk. Een belangrijke mijlpaal in het totale proces!
Met de bouwvergunning op zak kon de planning voor de bouw worden gemaakt. Een zeer belangrijk onderdeel daarbij was het verkeersplan; een complexe aangelegenheid, gelet op het belang van de Hasseltrotonde als verkeersknooppunt. Onlosmakelijk daarmee verbonden was het plan voor de bouwplaats-

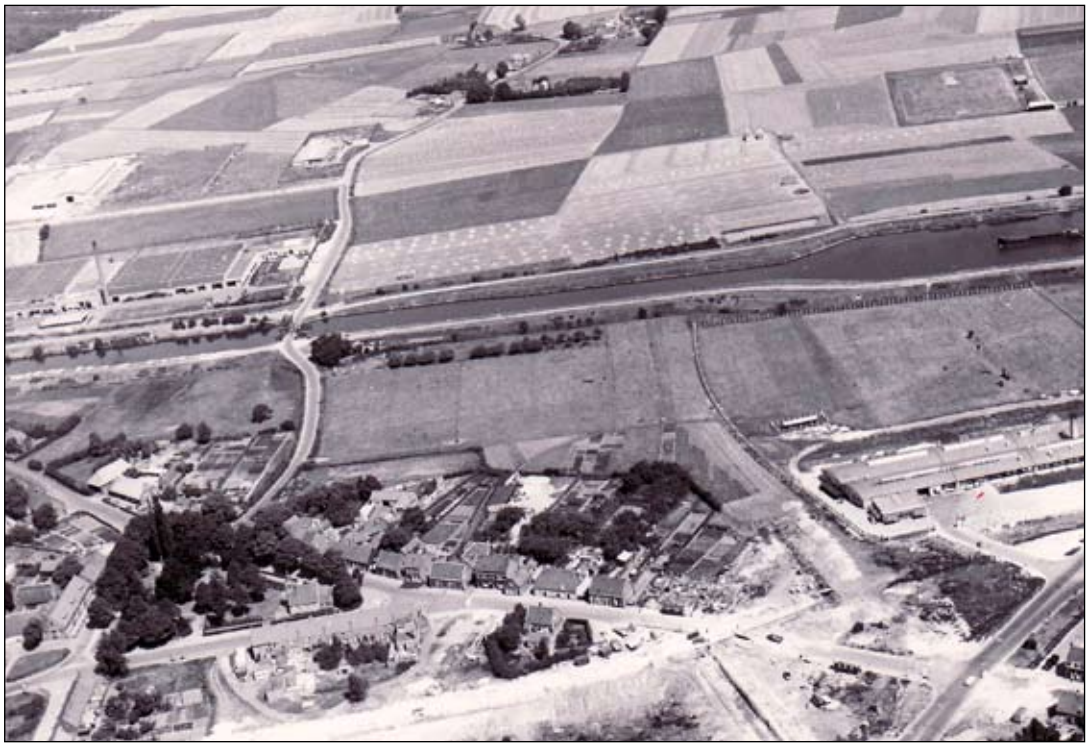

Luchtfoto van het Hasseltplein en de eerste werkzaamheden voor de aanleg van de Hasseltrotonde rechtsonder in 1959. (Coll. RAT).

inrichting. Het laden en lossen van bouwmaterialen en de prefab onderdelen van het staalskelet diende op een wijze te gebeuren die slechts minimaal overlast voor het verkeer zou opleveren. Nadat de planning tot een minimum was gecomprimeerd, waarbij een maximale bouwtijd van tien weken werd gegarandeerd, kon op 19 september 2007 met de bouw worden begonnen.

Ontwerp

Op de Hasseltrotonde is een vrijstaand rijtjeshuis met voor- en achtertuin geplaatst. Het huis 'zweeft' door middel van een onzichtbare railconstructie over de rotonde met de richting van het verkeer mee en maakt in twintig uur één ronde. Het huis wordt op ware grootte gebouwd (5 meter breed, 8,5 meter diep en 10 meter hoog) en oogt open en vriendelijk, zoals een doorzonwoning uit de jaren '60 en '70. Het huis is niet bewoonbaar, maar lijkt levensecht. Het bestaat uit een staalconstructie die wordt bekleed met gele baksteenstrips en oranje dakpannen. De ramen zijn van gelaagd glas en de aluminium kozijnen worden wit afgelakt. Het totale gewicht van het huis bedraagt circa 20.000 kilo. De voor- en achtertuin worden bekleed met kunstgras en draaien met het huis mee. 's Avonds wordt het huis van binnenuit verlicht. Het huis is gesloten voor publiek, maar uiteraard voor onderhoudswerkzaamheden toegankelijk. Op de rotonde zelf groeit gras. De afstand tussen de tuin en de weg is 2,5 meter. Het huis heeft vier spoorwielen die onder een hoek op de rails worden gezet. Een elektromotor in het huis zal de vier wielen geruisloos aandrijven. De benodigde spanning van 24 volt is afkomstig van een zonnepaneel. Het huis stopt automatisch zodra er iets tegenaan komt. De bouwkosten bedragen € 348.000,00. Hierin zijn alle kosten begrepen, inclusief een onderhoudsverplichting voor het eerste halfjaar voor de kunstenaar. De financiering geschiedt geheel uit de reserve beeldende kunst (dit is geoormerkt geld voor beeldende kunst in openbare ruimte; afkomstig van grondexploitatie, gemeentelijke infrastructurele projecten en openbare gebouwen op basis van een percentageregeling). Het geld is overigens zeven jaar geleden al gereserveerd.

De Hasseltstraat, gezien vanuit respectievelijk de richting Hasseltplein in 1954 (boven) en het einde van de Hasseltstraat bij de Hasseltse kapel in 1957 (onder). Al deze panden verdwenen voor de aanleg van de Hasseltrotonde. (Coll. RAT).

Planning werkzaamheden

De grondwerkzaamheden op de rotonde zijn op 19 september 2007 gestart. In week 39 is een deel van de rails en de aandrijving met het staalskelet van het huis aangelegd. De hele maand oktober is de firma Moker uit België bezig geweest met de bouw van het huis. In november heeft de afwerking plaatsgevonden en is het resterende deel van de rails gelegd. Daarna vindt de testperiode van het draaimechanisme plaats en als laatste wordt de grond op de rotonde geëgaliseerd en ingezaaid. Naar verwachting is het werk half december 2007 gereed en kan de opening half januari 2008 plaatsvinden.

Belang voor Tilburg

Dit kunstwerk is belangrijk voor de uitstraling van Tilburg. Het kunstwerk zal de Hasseltrotonde een eigen gezicht geven en de entree van de stad markeren vanuit het noorden. Het huis staat letterlijk waar de 'stenen' beginnen. Alleen al het besluitvormingsproces rondom dit kunstwerk toont aan, dat het steeds moeilijker wordt grote spraakmakende kunstprojecten te voltooien in Nederland, maar het laat tegelijkertijd zien dat doorzetten loont.

Opdrachtformulering

Op 18 december 2000 heeft het college van burgemeester en wethouders besloten om de Tilburgse Kunststichting aan de kunstenaar opdracht te laten verstrekken tot het maken van een schetsidee. Rekening houdend met zowel de verkeersveiligheid als met de grootte en het onderhoud van het kunstwerk werd de opdracht door de TKS en adviescommissie als volgt geformuleerd:

Locatie

Als men de stad Tilburg benadert vanuit de richting Waalwijk, vanuit het noorden dus, stuit men op de Hasseltrotonde. Deze rotonde vormt een van de belangrijkste toegangspoorten tot de stad. De rotonde bevindt zich op het snijpunt van de Ringbaan- Noord

John Körmeling. (Foto Bob Driessen Stinkfinger producties).

en Ringbaan-West, de uitvalsweg in de richting Waalwijk en de weg naar het westen van de stad (Rueckertbaan). Vanuit het noorden benadert men de rotonde vanaf een viaduct over het Wilhelminakanaal.
De vier segmenten van de rotonde zijn zeer divers van karakter:

1. In de noordwesthoek bevindt zich een oude dorpskern die nog steeds een landelijk en agrarisch karakter draagt. Te midden hiervan bevindt zich de Hasseltse kapel.
2. In de noordoosthoek staat koekjesfabriek Smarius, gebouwd in de jaren '50; deze zal overigens binnen afzienbare tijd verdwijnen, waarna deze hoek anders wordt ingevuld.
3. In de zuidoosthoek ligt een eind 19e-eeuwse arbeiderswoonwijk met de naam Hasselt.

In de zuidwesthoek, een aanleg uit de jaren '70, bevindt zich een parkje met daarachter een aantal scholen.

De kunsttoepassing

Een rotonde is een traditionele locatie voor plaatsing van kunst in de openbare ruimte. Een bekend voorbeeld is het beeld 'Swing' van Arie Berkulin in Eindhoven. In de onderhavige situatie wordt gedacht aan kunstenaars die nog vanuit deze monumentale beeldhouwtraditie werken, maar daar een moderne vertaling aan hebben gegeven. Het toekomstige beeld zou op een bepaalde wijze kunnen aansluiten bij het belangrijkste evenement dat Tilburg rijk is, namelijk de kermis.
'Transparant', 'warm', 'esthetisch' en 'spectaculair' zijn enkele typeringen waaraan het toekomstige kunstwerk verder zou moeten voldoen. Ook dient de schaal van het kunstwerk in goede verhouding te staan tot de rotonde en de omgeving. Het werk moet vanaf een grote afstand te zien zijn.
Gezien de ligging op een rotonde kan het kunstwerk inspelen op de verschillende benaderingen van het kunstwerk door de beweging, de verplaatsing rondom de rotonde; ofwel de benadering van de rotonde vanuit de verschillende richtingen.

Het Draaiend Huis in aanbouw. (Foto Bob Driessen Stinkfinger producties).

John Körmeling

John Körmeling (Amsterdam 1951), monumentaal kunstenaar en architect, studeerde bouwkunde aan de Technische Universiteit Eindhoven. Hij woont en werkt in Brabant. Met zijn eigenzinnige werkstijl en verrassend heldere kijk op het dagelijkse leven heeft Körmeling het hart van menigeen veroverd. Kenmerkend voor zijn werk is de relativerende humor die eruit spreekt. Zijn glasheldere ideeën toveren regelmatig een glimlach op het gezicht van de toeschouwer.
John Körmeling heeft zowel in Nederland, als in het buitenland naam gemaakt met een aantal opvallende projecten. Zo werkte Körmeling in 2003 mee aan het kunstproject 'Echigo-Tsumari Triënnale' in Japan. Hij verraste de bewoners van de Japanse plaats Matsunoyama met een plattegrond, getiteld 'Hot Spring', van 25 meter hoog waar de bezoeker zelf in kan klimmen. Zijn 'Drive-in wheel', een reuzenrad voor auto's, maakte veel tongen los in Canada tijdens een overzichtstentoonstelling in The Powerplant in Toronto. Ook bijzonder is het drijvend kassahuisje dat John Körmeling in 2001 maakte voor de rondvaartboten in Leiden. Door de jaren heen heeft Körmeling zich beziggehouden met meer dan 200 projecten. In zijn ideeënboek 'A good book' passeert een groot aantal van deze werken de revue.
De laatste jaren gaat het hard met de carrière van deze kunstenaar. Körmeling ontving in 2004 in Japan twee prestigieuze vormgevingsprijzen voor zijn 'Hot spring'. In 2005 ontwierp Körmeling een entree voor Museum Boijmans van Beuningen en het Openluchtmuseum voor Beeldhouwkunst Middelheim in Antwerpen. John Körmeling is recentelijk gevraagd een ontwerp te maken voor het Nederlands paviljoen op de wereldtentoonstelling in 2010 in Shanghai.

Het Draaiend Huis in aanbouw. (Foto Bob Driessen Stinkfinger producties).

Ten slotte moet het kunstwerk niet de verkeersveiligheid ter plekke hinderen en dient de onderhoudsgevoeligheid van het kunstwerk zoveel mogelijk beperkt te worden. Van belang is dat het uiteindelijke kunstwerk deze anonieme plaats weer betekenis geeft.

De volgende principes worden geformuleerd:

- Het kunstwerk zal de vorm krijgen van een doorzonwoning.
- De hoogte wordt ongeveer 10 meter.
- Het wordt opgebouwd uit een stalen constructie.
- De muren zullen worden opgebouwd met platen waarop een soort steenstrip is bevestigd (kleur nog niet bekend).
- Het kan niet bewoond worden.
- Het geheel wordt op een rail geplaatst en zal eenmaal per etmaal ronddraaien.
- Het wordt voortbewogen door een 24 volt-elektromotor.
- Het kunstwerk wordt dusdanig beveiligd dat, wanneer iemand te dicht in de buurt van het kunstwerk komt, de stroomtoevoer wordt afgesloten.
- Het kunstwerk wordt voorzien van een voor- en een achtertuintje.
- Het kunstwerk moet een visitekaartje zijn bij het binnenrijden van Tilburg.

KORT

KORT (Kunst in de Openbare Ruimte van Tilburg) wordt uitgevoerd door de gemeente Tilburg als opdrachtgever en de NBKS (Nieuwe Brabantse Kunst Stichting) als onafhankelijk adviseur en projectleider.
KORT heeft een flexibel beleidsplan dat mogelijkheden schept om kunst onderdeel te laten zijn van het publieke domein in Tilburg. Diversiteit van kunst in het publieke domein is daarbij zeer belangrijk: de begrippen kunst en publiek domein zijn immers voortdurend aan verandering onderhevig en niet eenduidig op te vatten.

KORT betekent ook een transparant beleid: iedereen (woonachtig buiten of binnen Tilburg, kunstenaar, vormgever organisatie, individu of bedrijf) kan, door middel van een jaarlijkse oproep, een idee voor een kunstproject bij KORT melden. Op basis van deze oproep wordt elk jaar een jaarprogramma samengesteld met nieuwe projecten.

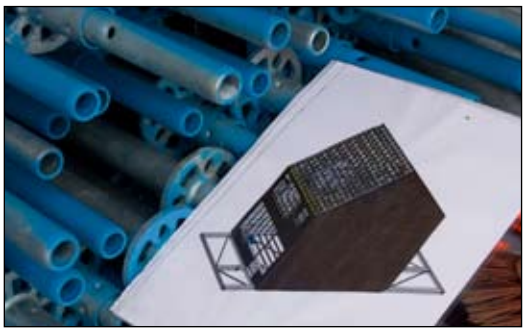

(Foto Bob Driessen Stinkfinger producties).

1. Citaat uit een artikel over John Körmeling in het Eindhovens Dagblad (datum onbekend), aangehaald op http://www.kunstbus.nl/verklaringen/john+kormeling.html.

Architectuur beleven in de Goirkese kerk

Pleidooi voor een bijzonder rijksmonument

Joeseph van Asten*

** Joeseph van Asten (Tilburg, 1965) is beeldend kunstenaar en docent beeldende vorming. Dit najaar organiseerde hij een tentoonstelling in de Goirkese kerk, met bouwtekeningen en andere documenten uit het archief van architect C.H. de Bever.*

De Dionysiuskerk in de Goirkestraat bevat een combinatie van verschillende bouwstijlen: de neogotische stijl en het traditionalisme. Volgens de auteur van deze bijdrage maakt juist die combinatie de kerk uniek. Maar wat blijft daarvan over als het gebedshuis een ingrijpende verbouwing ondergaat?

Iedere keer als ik de Dionysiuskerk op het Goirke bezoek, word ik getroffen door het wonderlijke samenspel van twee volstrekt verschillende bouwstijlen. Het lijkt heel vreemd en ongewoon, maar is dit niet juist de charme van het gebouw? De berichten dat de kerk gerestaureerd gaat worden, vond ik dan ook goed nieuws. Maar toen ik vernam dat er plannen zijn voor een ingrijpende verbouwing, schrok ik toch even. Wat gaat er gebeuren met onze kerk op het Goirke?

Het huidige kerkgebouw

In 1835 werd er op deze plek begonnen met de bouw van een nieuwe kerk. Dit rechthoekige gebouw bestond slechts uit het schip van de huidige kerk met aan de achterzijde een kleine uitbouw, waar zich het priesterkoor bevond. Het was de eerste katholieke kerk in Nederland die in de neogotische stijl werd opgetrokken. Honderd jaar later werd de Goirkese kerk uitgebreid met een nieuw koor en transepten, naar een ontwerp van architect C.H. de Bever, in de trant van het traditionalisme. Het was de bedoeling in een later stadium het oude schip te slopen en een nieuw schip te bouwen, dat qua stijl zou overeenkomen met het koor en de transepten. Dit is er echter nooit van gekomen. Zo bleven de beide delen, uit twee verschillende bouwperiodes, tot op de dag van vandaag naast elkaar bestaan. Het verschil in stijl kan de bezoeker bij een rondgang door de kerk moeilijk ontgaan.

Wie de kerk via de hoofdingang betreedt en de aanblik van het interieur van hieruit in zich opneemt, zal toegeven dat het einde van het gebouw niet geheel aan de verwachting voldoet. Het daar gelegen koor van de kerk vormt geen logische voortzetting van het schip.

De architectuur van het schip komt ons vertrouwd voor. Tussen de zuilen zien we een constructief samenspel van spitsbogen. Deze verbinden de zuilen, overspannen het schip en vormen gewelven. Tevens zijn er spitsboogvensters. Zevenmaal herhaalt het samenspel van de bogen zich op exact dezelfde wijze. Deze opeenvolging van de zogenaamde traveeën veroorzaakt een ritme en maakt de architectuur transparant: door de herhaling weten we immers wat ons te wachten staat. Dit alles geeft het schip van de kerk een rank en licht karakter.

Het ritme houdt op bij het koor. Vanaf hier kent de kerk

Zicht richting schip en zuidelijk transept. (Foto Edith Paol).

Vorige bladzijde: het schip richting koor. (Foto Edith Paol).

een zekere zwaarheid en geslotenheid. Ook hier treffen we spitsbogen aan, maar ze zijn met een heel ander effect toegepast. Na de gelijke bogen in de wanden van het schip volgt in het koor een boog die een tweemaal zo grote overspanning maakt. De zuilen die de boog ondersteunen, zijn hier dan ook zwaarder. Boven deze boog en in de achterzijde van het koor zijn enkele ramen diep in de muur geplaatst, waardoor de dikte van die muren extra wordt benadrukt. Om de ramen heen blijven grote egale muurvlakken over, en dat maakt dat de architectuur van het koor strak en zwaar overkomt.

Dat wil niet zeggen dat er op deze plek geen plaats is voor dramatiek. Integendeel. Boven het koor verheft zich een imposante toren en op de achterwand van de apsis trekt een grote muurschildering onze aandacht.

Het koor is verbonden met twee flinke dwarsbeuken. Deze transepten ademen dezelfde robuuste sfeer als het koor. De wijdheid van de ruimte en de leegheid vallen op. In de eindgevel van ieder transept is een spitsboogvenster geplaatst. Qua maat en indeling lijkt dit venster op de vensters van het schip. Maar daar waar de vensters in het schip onderdeel uitmaken van een reeks, zijn de vensters in de eindgevels van de transepten geïsoleerd geplaatst, te midden van een groot, kaal muurvlak.

De belangrijkste plek in de kerk is uiteraard het priesterkoor. In 1938 deden de kerkgangers op het Goirke het al honderd jaar met het oude, bescheiden priesterkoor dat zich in een kleine uitbouw aan het einde van het schip bevond. Dat was wellicht de reden om bij de bouw van een nieuw priesterkoor flink uit te pakken.

Op meer dan een meter hoogte spreidt zich een reusachtig plateau uit over de volle breedte van het schip. Het is bekleed met bleu turquin marmer en omzoomd door een prachtige balustrade van gehamerd koper. Door de hoogte en de vorm lijkt het plateau contact te zoeken met alle uithoeken van het gebouw.

Op deze manier voldeed het priesterkoor aan nieuwe denkbeelden over de liturgie die rond de eeuwwisseling waren ontstaan. Volgens die denkbeelden verdiende de eucharistie een meer centrale rol en was een grotere betrokkenheid van de gelovigen bij de mis gewenst. Bij het bouwen van nieuwe kerken werd daarom een goed zicht op het altaar een belangrijk vereiste.

Zo ook op het Goirke bij de nieuwbouw van het koor en de transepten. Was het oude schip herbouwd, zoals oorspronkelijk de bedoeling was geweest, dan was het ook een ruimte geworden waarin de zuilen niet langer het zicht belemmerden.

Aan het einde van het priesterkoor bevindt zich de apsis. Hier schildert zich een heuse apotheose af. Voorzien van wolkige effecten doen een muurschildering en gebrandschilderd glas verhaal van de heilsgeschiedenis en visioenen uit de Apocalyps. Beide kunstuitingen vormen samen een totaalbeeld dat pas in de jaren veertig door kunstenaar Jos ten Horn aan de architectuur werd toegevoegd. De donkere toon van het geheel wordt begrijpelijk met de Tweede

In 1833 bemiddelde de Prins van Oranje, de latere Willem II, bij de plannen voor het bouwen van een nieuwe kerk op het Goirke. De kerk moest een stenen schuurkerk uit 1725 vervangen, die weer een lemen schuurkerk uit 1715 verving. Het kerkbestuur ontving een flinke bouwsubsidie. De bouw van de nieuwe kerk vond plaats tussen 1835 en 1839, naar een ontwerp van de onbekende Oisterwijkse architect H. Essens. In de loop van de eeuw werd de kerk voorzien van een rijke, veelal neobarokke inventaris. Krap honderd jaar na het gereedkomen van de kerk ontstonden er plannen om een geheel nieuwe kerk te bouwen op dezelfde plaats. De nieuwbouw moest in twee fases plaatsvinden. De eerste fase, de bouw van een nieuw koor en transepten en een sacristie, werd voltooid in 1938. Architect was de uit Eindhoven afkomstige C.H. de Bever. Na de Tweede Wereldoorlog maakte hij ook de plannen voor een nieuw schip. Deze zijn niet uitgevoerd. In 1964 besloot het bisdom van verdere nieuwbouw af te zien. In 2000 werd de Dionysiuskerk op het Goirke een rijksmonument.

Zicht over priesterkoor richting noordelijk transept. (Foto Edith Paol).

Zicht door het schip van de Goirkese kerk richting koor. (Foto Edith Paol).

Wereldoorlog in gedachten. Veel kunst uit die tijd wordt erdoor gekenmerkt.
De muurschildering bevindt zich in het halfduister en is uitgevoerd alsof het een gigantische houtskooltekening betreft. Het gebrandschilderde glas bevat veel schaduwpartijen en diepe kleuren.

'Middelmatig rijksmonument'

Maar wat staat ons straks te wachten in de Goirkese kerk, nu er plannen zijn voor de verbouwing van het interieur? Er wordt een scheiding aangebracht tussen het neogotische schip en het koor en de transepten van architect De Bever. Door aan het einde van het schip een nieuw klein priesterkoor op te trekken wil men de situatie van de oude kerk van 1835 nabootsen. In die vorm zal het schip dienstdoen als kerk. Gelukkig wordt het ook zorgvuldig gerestaureerd. Maar dan het koor en de transepten. De grootsheid en de monumentaliteit van deze ruimte zullen volledig verloren gaan, doordat deze in allerlei units, naast en boven elkaar, wordt opgedeeld. Door de verbouwing verdwijnt niet alleen een mooi stuk architectuur. De scheiding van beide delen van de kerk haalt precies de meerwaarde van dit rijksmonument onderuit.
Er staan meerdere mooie neogotische kerken in ons land en gelukkig is er ook steeds meer waardering voor de traditionalistische architectuur. Maar de combinatie van die twee bouwstijlen op het Goirke maakt deze kerk uniek. Als we dat niet koesteren, blijft er straks een middelmatig rijksmonument over.

Zicht richting toren en apsis. (Foto Edith Paol).

De gebouwen van architect C.H. de Bever (1897-1965) worden gekenmerkt door eenvoud en een sterke geslotenheid. Daarmee sloot hij aan bij het traditionalisme. Deze stijl ontstond na de Eerste Wereldoorlog. Het was een herontdekking van traditionele bouwstijlen en een reactie op het functionalisme van het Nieuwe Bouwen, waar men juist brak met de tradities. Het traditionalisme bouwde met eenvoudige vormen, veel gesloten muurvlakken en hoge (pannen)daken. De voorkeur ging uit naar ambachtelijke materialen. Men zocht naar geborgenheid, stemming en waardigheid. Bij het bouwen van kerken nam men de vroegmiddeleeuwse architectuur als voorbeeld. De stijl was sterk verbonden met de katholieke zuil. *Het Katholiek Bouwblad* diende als spreekbuis. Architect De Bever is voor Tilburg ook van belang als oprichter van het bouwkundig onderwijs. Daar is de huidige Academie voor Architectuur en Stedenbouw van Fontys uit voortgekomen.

Tilburg: pronkjuweel van 't diocees

Peter Nissen*

* Prof. dr. Peter Nissen is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Deze bijdrage is een ingekorte versie van zijn inleiding bij de presentatie van het boek van Ad van den Oord in De Poorten, de voormalige Hasseltse kerk, te Tilburg op 29 juni 2007.

Was Tilburg ten tijde van het interbellum een katholieke stad? Over die vraag gaat het nieuwe boek van historicus dr. Ad van den Oord, *Voor het oog van het kerkvolk. Tilburgse volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk, 1927-1939,* een gezamenlijke uitgave van de Stichting Zuidelijk Historisch Contact en de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed.

Het antwoord op die vraag kan puur vanuit de confessionele demografie bepaald worden, en dan moeten we eenvoudig zeggen: ja, de overgrote meerderheid van de Tilburgse bevolking, ruim negentig procent, stond in de bevolkingsadministratie geregistreerd als rooms-katholiek, dus Tilburg was een katholieke stad. Maar willen we iets meer over het katholieke karakter van de stad te weten komen, dan wordt ons antwoord al voorzichtiger en moet het voorzien worden van bijzinnen, nuances en voorbehouden. Enerzijds ronkte de stad in het interbellum van rijk rooms leven. De Bossche bisschop Diepen bejubelde haar tijdens het Maria-Congres van 1924 als 'het pronkjuweel van 't Diocees'. In elk geval bruiste de stad van *Roomsch Leven,* zoals ook de titel luidde van het sinds 1916 verschijnende Tilburgse dekenale weekblad dat voor de studie van Ad van den Oord een belangrijke bron is geweest. Dat roomse leven manifesteerde zich op alle niveaus van de Tilburgse samenleving: van het onderwijs tot de politiek, van het verenigingsleven tot de ontspanningscultuur.

Werk en kerk moesten volstrekt samenvallen. Dat is de achterliggende gedachte van dit affiche ter gelegenheid van het Feest van de Arbeid dat de katholieke vakbeweging in 1938 te Tilburg organiseerde. (Part. coll.)

Het was zo dominant aanwezig in het publieke en private leven van mensen dat het katholicisme van die tijd wel als totalitair werd aangeduid, bijvoorbeeld door Jan Roes in zijn Nijmeegse inaugurale rede uit 1994. In 1950 was hetzelfde woord wegens zijn negatieve politieke bijklanken overigens al afgewezen als karakteristiek voor het katholicisme door de latere Tilburgse priester-hoogleraar J.J. Loeff. Hij sprak daarentegen wel van het 'totaliteitsbeginsel' dat in het katholicisme besloten lag. Harry van Xanten heeft onlangs in zijn omvangrijke dissertatie over de katholiekendagen in Nederland de term omnivalentie voorgesteld: het katholicisme van het interbellum probeerde een alomvattende invloed uit te oefenen op de mens in al zijn doen en laten. Het katholieke geloof werd immers geacht op alle terreinen van het menselijk en maatschappelijk leven geldig en van toepassing te zijn: het was dus omnivalent. Die omnivalentie komt ook tot uitdrukking in de alomtegenwoordigheid van katholieke organisaties, instituties en ambtsdragers in het Tilburg van het interbellum. Inderdaad dus een katholieke stad.

Maar er is ook het anderzijds. Dat is dat van het alledaagse gedrag van de inwoners van de stad. Daaraan schortte, aldus de kerkelijke en politieke gezagsdragers uit het interbellum, nog het nodige. De omnivalentie van de katholieke godsdienst werd blijkbaar, naar hun gevoel, nog onvoldoende erkend en kwam nog onvoldoende tot haar recht. Er was nog werk aan

Zwemmen in het Baksche Ven (onder de gemeente Berkel-Enschot) was vooral voorbehouden aan de hogere en middenklasse van Tilburg. (Coll. RAT).

de winkel vooraleer Tilburg echt een katholieke stad was. Het verdiende die naam nog niet ten volle. Er waren nog te veel inwoners in de stad die niet doordrongen waren van de katholieke normen, althans die deze normen nog niet in hun gedrag toepasten en navolgden.

Het historisch onderzoek naar het katholieke karakter van een stad als Tilburg wordt spannend op het punt waar het enerzijds en het anderzijds bij elkaar komen. Dat is het punt waar de wisselwerking plaatsvindt die voor onderzoekers op het gebied van de religiegeschiedenis essentieel is, de wisselwerking die door de Franse historicus Jean Delumeau is aangeduid als die tussen 'le préscrit et le vécu': tussen de voorgeschreven orde en de geleefde werkelijkheid, tussen het door de machtshebbers en de ideologen gewenste gedrag en het door hun ondergeschikten gerealiseerde gedrag. Op het snijvlak tussen voorschrift en praktijk speelt zich, aldus Delumeau, een va-et-vient af, een druk verkeer, waarin mensen zich opvattingen en gedragingen uit het aangeboden repertoire al dan niet toe-eigenen om ze een plaats en een betekenis te geven in hun eigen levenswerkelijkheid. Soms nemen ze het volledige aanbod over – dat zijn de braafste katholieken – maar meestal slechts een deel ervan. Zij zijn kritische consumenten en bovendien eigenzinnig: wat zij zich uit het aanbod toe-eigenen, gebruiken zij omdat het voor hen zin en betekenis heeft, maar die zin en die betekenis hoeven lang niet altijd die te zijn die er door de aanbieders aan wordt gegeven.

Van de twee polen op de religieuze markt kennen we doorgaans de aanbodzijde het best. Die heeft een neerslag gevonden in tal van normatieve geschriften, in preken, in tijdschriften als *Roomsch Leven,* in bisschoppelijke brieven, in brochures en pamfletten, in kinder- en jeugdboeken als de sinds 1927 door het Rooms-Katholiek Jongens Weeshuis te Tilburg op de markt gebrachte boekjes over *Puk en Muk,* die deels eerder ook al als afleveringen in het blad *De Engelbewaarder* waren verschenen, een katholiek tijdschrift voor de jeugd dat al vanaf 1892 door de Fraters van Tilburg werd uitgegeven. Maar de kant van de geleefde praktijk kennen we veel minder goed. Het onderzoek daarnaar vraagt om inventiviteit en creativiteit, om het aanboren van nieuwe bronnen of om het aanboren van oude bronnen met nieuwe vragen.

Op dit punt nu heeft Ad van den Oord met zijn boek pionierswerk verricht. Hij onderzoekt precies de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde werkelijkheid in het katholieke Tilburg van de late jaren twintig en de jaren dertig van de twintigste eeuw. Hij besteedt daarbij bijzondere aandacht aan de intermediairs tussen de voorgeschreven orde van het omnivalente katholicisme enerzijds, en de cultuur van alledag anderzijds van arbeiders, geschoold of ongeschoold, van kleine neringdoenden en van het proletariaat in de stad. Van die intermediairs krijgen er twee prominente aandacht in een eigen hoofdstuk: de lokale geestelijkheid en het gemeentebestuur, waarbij dit laatste meer intermediair was tussen rijksoverheidsbeleid en volk dan tussen katholicisme en volk. Andere intermediairs, zoals de onderwijzers, onder wie dan de Fraters van Tilburg weer sterk vertegenwoordigd zijn, komen eerder terloops ter sprake. Het meest fascinerend vind ikzelf het hoofdstuk waarin de geleefde praktijk van de Tilburgse volksklasse centraal staat. Ad van den Oord beschrijft daar op welke eigenzinnige wijze de arbeidersbevolking van Tilburg zich geheel of gedeeltelijk onttrok aan de opgelegde normen van het omnivalente katholicisme, en hij doet dat volgens een typologie die aan de normatieve visie van de katholieke geestelijkheid ontleend is, een typologie die beschrijft welk werk er nog aan de klerikale winkel was, of anders gezegd: in welke opzichten Tilburg nog steeds geen katholieke stad was. De studie van Ad van den Oord is in dit opzicht, zoals gezegd,

pioniersarbeid. Ik ken geen andere studie waarin op het microniveau van een stad en van nog geen twee decennia de spanning tussen katholieke norm en geleefde praktijk zo precies en zo gelaagd in beeld is gebracht.
Tilburg wordt met deze studie een voorbeeldige casus voor de nuancering van ons beeld van de geschiedenis van het katholicisme in Nederland. Eigenlijk was de stad dat al, en wel door de sociografische dissertatie uit 1955 van de vorig jaar overleden kapucijn pater Alfred van de Weijer. Die studie, getiteld *De religieuse practijk in een Brabantse industriestad,* laat zien dat het proces van ontkerkelijking in het katholieke zuiden van Nederland niet pas begon in de jaren zestig, in de nadagen van het Tweede Vaticaans Concilie of zelfs pas na de publicatie van de encycliek *Humanae Vitae* in 1968, zoals veel mensen menen, maar al in de jaren vijftig, en dan vooral in de nieuwbouwwijken van de steden. Zij uitte zich daarin dat het kerkelijke en religieuze gedrag zich beperkte tot het strikt noodzakelijke, dat wil zeggen tot datgene wat verplicht was. Van de Weijer noemde dat in 1955, vanuit een nog sterk normatieve visie, het fenomeen van het minimalisme: 'Men begon zich tevreden te stellen met datgene waartoe men strikt gehouden was.' De studie van Ad van den Oord laat, vooral in het vierde hoofdstuk, de voorgeschiedenis zien van de fenomenen die Alfred van de Weijer in de eerste helft van de jaren vijftig observeerde.

Zo vond de Tilburgse bevolking het in de jaren twintig en dertig, in weerwil van herhaalde aansporingen van de Bossche bisschop, niet nodig om in georganiseerd katholiek verband de voetbalsport te beoefenen. Van de ruim 1600 actieve voetballers die er in 1931 in de stad waren, speelde bijna tweederde bij een van de tien neutrale clubs die de stad telde. Dat moest een roomse dichtersziel in het weekblad *Roomsch Leven* wel doen uitroepen:

O, eeuw van sport en wufte vreugden,
Hoe gevaarlijk voor 's menschen Hemeldeugden!
O, eeuw van spel en zingenot,
Wat baart gij wrake in 't oog van God!

De Loonse en Drunense duinen waren voor Tilburgse jongeren een geliefd terrein om de zondag door te brengen. Op de foto een groep studenten uit 1933. (Coll. RAT103).

In de praktijk, zo laat Ad van den Oord zien, zochten zowel de lokale geestelijken als de katholieke voetbalbestuurders, zoals Anton van den Dobbelsteen, naar werkbare compromissen. Er moest tenslotte gevoetbald kunnen worden en daarom moesten katholieke clubs maar samenwerken met de neutrale clubs. En in het geval van Van den Dobbelsteen kwam daar nog bij dat hij een winkel had in sportkleding en prijsbokalen en dus voor zijn nering ook van een goede relatie met neutrale klanten afhankelijk was.
Dit voorbeeld illustreert hoe in het va-et-vient tussen norm en praktijk voortdurend tussenoplossingen en compromissen gezocht werden. Ad van den Oord heeft deze scherp in beeld gebracht en heeft daarmee tevens bewerkt dat op de vraag naar het katholieke karakter van Tilburg in het interbellum geen eenduidig ja of nee als antwoord mogelijk is. Het antwoord kan alleen gelaagd en genuanceerd zijn.

Wat Ad van den Oord in zijn studie gedocumenteerd heeft, is de worsteling van het katholicisme met de moderniteit. Het katholicisme van het interbellum was een modern vormgegeven voortzetting van een kerk volgens het christenheidsmodel dat zich had ontwikkeld in de tijd van de kerstening van Europa in de vroege middeleeuwen. Deze christenheid of christianitas – in het Engels Christendom – was een maatschappelijke constellatie waarin kerk en samenleving min of meer naadloos met elkaar samenvielen. In die constellatie was het christendom de officiële publieke religie van een staat of stad, zonder daarmee in alle gevallen overigens staatsgodsdienst te zijn. Wie geboren werd in de christenheid, hoefde zich niet meer tot het christelijk geloof te bekeren, maar werd als het ware, om de titel van de oratie van Jan Roes uit 1994 te citeren, *In de kerk geboren.* De kerk stond in de samenleving centraal. Zij oefende invloed uit op de publieke moraal, op de politiek, op het onderwijs, op de cultuur. Het christelijk geloof was, om een eerder geciteerde term te gebruiken, omnivalent. De kinderdoop en de zondagsrust waren als het ware de publieke symbolen van de vanzelfsprekendheid van het christelijk geloof in de christenheid. De scheiding van kerk en staat ten gevolge van de Franse Revolutie, in Nederland in 1796 gevolgd door de bepaling dat er niet slechts één bevoorrechte kerk zal zijn, veranderde de constellatie van de christenheid, maar betekende niet haar einde. De grote christelijke kerken, de volkskerken dus, probeerden het systeem van de christenheid, met al haar vanzelfsprekendheden, voort te zetten op het niveau van de eigen levensbeschouwelijke groep, de zuil dus, het subsysteem of het milieu.
De christenheid wekte, ook in haar verzuilde voortzetting, de indruk een uniform en gesloten systeem te zijn. Toch werd het ideaal nooit volledig verwezenlijkt. Of anders gezegd: de kerkelijke normen werden ook in de christenheid nooit volledig nageleefd. Er waren allerlei mogelijkheden om er zich aan te onttrekken. Ik noem de volgens mij drie belangrijkste nuances op het uniforme beeld van de christenheid, die ook van toepassing zijn op het beeld van het katholicisme in het interbellum:

Een carnavals- of kermisfeest waarbij de pet van de portier van Scala door de feestgangers gebruikt wordt. (Coll. Theo de Jong, Tilburg).

Om te beginnen was er een stilzwijgende diversiteit in de beleving van het geloof. Mensen maakten hun eigen keuzes op het gebied van de kerkelijke praktijk. Dit kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking in de eigen keuze voor een bepaalde devotie of spiritualiteit. De een had meer met Maria, de ander meer met Franciscus van Assisi of met Peerke Donders, en wie niet zoveel op had met een devotioneel katholicisme, kon zijn hart ophalen in sociaal-charitatieve inzet in bijvoorbeeld de Vincentiusconferentie. Anders gezegd: op het vlak van de spiritualiteit was er een breed repertoire waaruit katholieken konden kiezen. Op dit vlak werden door gelovigen eigen menu's samengesteld. Binnen het katholicisme gebeurde op deze manier wat nu gebeurt vanuit een veelheid van religieuze tradities: het zogenaamde reli-shoppen.

Op de tweede plaats was er het fenomeen van wat ik de eigenzinnige obstructie zou willen noemen: de gelovigen die zich niet zo gemakkelijk voegden naar wat vooral aan nieuwe normen en praktijken door de geestelijkheid werd aangeboden. Deze obstructie uitte zich in het feit dat het gewone volk op kerkelijk en religieus vlak niet meer deed dan waar het strikt genomen toe verplicht was. Al in de zeventiende eeuw werd er door kerkelijke leiders in de Nederlanden steen en been geklaagd over het indifferentisme, dat vooral op het platteland wijd verbreid zou zijn. Het komt dicht bij het minimalisme van de inwoners van de nieuwbouwwijken van Tilburg, dat pater Alfred van de Weijer in het begin van de jaren vijftig vaststelde.

De derde manier waarop mensen zich onttrokken aan de uniforme norm van de christenheid, was die van wat ik de uitgesproken differentie zou willen noemen: degenen die openlijk opvattingen huldigden of gedrag vertoonden dat afweek van de kerkelijke norm. Deze opstelling kon, zeker vóór de scheiding van kerk en staat, levensgevaarlijk zijn voor de vertegenwoordigers ervan: de dissidenten, de ketters en de afvalligen.

Wat Ad van den Oord in het vierde hoofdstuk van zijn boek vooral laat zien, is welke veelvormigheid het tweede fenomeen, dat van de eigenzinnige obstructie, in het katholieke Tilburg van het interbellum aannam. De vormen die hij beschrijft, met typologieën die hij aan de klerikale oordeelsvorming ontleend heeft, zijn die van de calculerende katholieken, de lauwe katholieken, de genotzuchtige katholieken, de lichtzinnige katholieken, de rooie katholieken en de verdwaalde katholieken. De laatste groep komt al dicht bij wat ik als de uitgesproken differentie heb aangeduid. Het gaat dan om katholieken die niet meer ter kerke gingen en die de autoriteit van de geestelijkheid in het openbaar aanvielen. Talrijk waren ze in het Tilburg van de jaren dertig nog niet, maar ze waren er wel.

De cultuur van de christenheid, die in het verzuilde katholicisme een moderne verlenging beleefde, is nu bezig definitief te verdwijnen. Voor de kerk heeft dat tot gevolg dat ze van het centrum naar de marge is verdreven en dat er niet meer vanzelfsprekend naar haar wordt geluisterd. Zij moet haar verhouding tot de seculiere wereld opnieuw definiëren. Dat is een spannend avontuur, waarin verschillende opties mogelijk zijn. We zien die opties momenteel ook in Tilburg. In een van die opties is de seculiere wereld vooral vreemd en anders en misschien wel vijandig: de wereld moet bekeerd worden. In die optie ligt het voor de hand om tegen de zin van omwonenden 's morgens vroeg de kerkklokken te luiden: de mensen moeten naar de kerk toe komen. In een andere optie is de wereld het eigene en vertrouwde: de wereld hoeft niet bekeerd te worden, maar moet gehumaniseerd worden, dat wil zeggen moet doordrenkt worden van de waarden van het evangelie. In die optie ligt het voor de hand om 's morgens vroeg, wanneer elders de kerkklokken luiden, bij de bakkers brood op te halen en dat te bezorgen bij mensen die met moeite rond kunnen komen en die, net als de kerk zelf, in de marge leven. In die optie hoeven mensen niet naar de kerk te komen, maar komt de kerk naar de mensen toe.

Hoe de verhouding tussen kerk en mensen in het interbellum was, weten we nu, dankzij de studie van Ad van den Oord, heel goed. Zijn boek is sterk van stijl. Het is bovendien, dankzij de medewerking van Ronald Peeters en het Regionaal Archief Tilburg, een prachtig kijkboek geworden, waarin het beeldmateriaal het verhaal mee vertelt. Het boek is ten slotte vooral een boek met een visie. Het is een boek waarachter een vent met een visie staat. Als schooljongen liet die vent, niet uitverkoren voor het schoolkoortje, zich in de kerk toch luid horen, omdat hij vond dat ook de stem van een volksjongen gehoord moest worden. Nu heeft hij door zijn boek ervoor gezorgd dat de stem van heel wat Tilburgse volksjongens uit de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw gehoord kan worden. En dat is een grote verdienste.

Dr. Ad van den Oord, *Voor het oog van het kerkvolk. Tilburgse volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk, 1927-1939 (*Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact en Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed, 2007), 204 blz., geïll., ISBN 978-90-70641-81-8,€ 25.

Tilburg kort

Tilburg signalement LIX

Henk van Doremalen en Henny Zetteler, *FUJIFILM in zilver. Uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van FUJIFILM Tilburg* (Tilburg, FUJIFILM Manufacturing Europe B.V., 2007), 116 blz., geb., geïll.
N.B. Niet in de handel. Ook verschenen als: *FUJIFILM in silver. Published on the occasion of the 25th anniversary of FUJIFILM Tilburg.*

Henk van Doremalen, *Huize Goirke 1840-2007* (Tilburg, Tiwos, 2007), 48 blz., geb., geïll. info@tiwos.nl

Janine Spanjers, *Negentig jaar bouwen aan een markante leefomgeving* (2007).
N.B. Boek t.g.v. het 90-jarig bestaan van Ons Middelbaar Onderwijs. Tilburg passim. o.a. 2College, St.-Odulphuslyceum, De Nieuwste School en het Theresialyceum.

Hannie van Schijndel-Verhoeven, "Het kruis langs de weg. 'Pasteurke'Van Thiel en zijn actie voor wegkruisen in Noord-Brabant", in: *Brabants Heem,* jrg. 59, 2007, nr. 3, p. 106-117.
N.B. Beeldenfabriek Verbraak Tilburg passim.

Charles van Leeuwen, *Herinneringen aan frater Andreas* (Tilburg, Fraters CMM i.s.m. Valkhof Pers Nijmegen, 2007), 112 blz., ISBN 978-90-812137-1-4, € 12,50.

Theo van Herwijnen, 'De brand te Berkel-Enschot in 1842 en de gevolgen voor de burgerlijke stand (deel 2), in: *De Kleine Meijerij,* jrg. 58, 2007, nr. 3, p. 98-108.

Bjorn Witlox, 'Een huzaar in den Unent? Jo Verzijden (1888-1965)', in: *De Kleine Meijerij,* jrg. 58, 2007, nr. 3, p. 109-113.

Berry van Oudheusden en Jan Stads (fotografie), *Tussen Weemoed en Zomerlust. Van haven tot spoor* (Tilburg, Stadsmuseum Tilburg, 2007), 84 blz., geïll., ISBN: 978-90-77643-05-1,€ 10,00

Paul Bogaers, *Onderlangs, collageroman* (Utrecht, Uitgeverij IJzer, 2007), 416 blz., ISBN 978 90 8684 006 9, € 26,50.
N.B. Tilburgse kunstenaar.

Hélène Rietman, *De Pasant (*Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 2007) ISBN 978-90-5911 -548-4.
N.B. Thriller van Tilburgse auteur die zich in Tilburg afspreelt.

Raymond Corbey, *Snellen om namen. De Marind Anim van Nieuw-Guinea door de ogen van de Tilburgse Missionarissen van het Heilig Hart, 1905-1925* (Leiden, Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, 2007), 140 blz., ISBN 978-90-6718-302-4, € 18,90.

Nick J. Swarth, *Naked city poems. Verzamelde stadsgedichten* (Tilburg, uitgeverij Telexpress, 2007), ISBN 978-90-76937-17, € 18,50.
N.B. Stadsdichter Tilburg 2006.

Henriette Vunderink, *'k Zal van oe bleeven haawe* (Tilburg, eigen beheer, 2007), ISBN 789090220888, € 8,50. harrievunderink@versatel.nl
N.B. Gedichtenbundel van Tilburgse auteur.

Daan van Speybroeck, *Apocalypse, een glas-in-loodraam van Marc Mulders* (Zwolle, Waanders Uitgevers i.s.m. Museum Catharijnenconvent Utrecht, 2006), 96 blz., ISBN 978-90-400-8275-7, € 9,95.
N.B. Betreft Tilburgse kunstenaar.

Alied Ottevanger, *De Stijl in Tilburg. Over de vriendschap tussen Theo van Doesburg en Antony Kok* (Amsterdam, Stokerkade cultuurhistorische uitgeverij, 2007), 80 blz., ISBN 978-90-79156-016, € 9,95.

Ed Schilders en Ko de Laat, *Holland Carré. Twee eeuwen Noordhoek* (Tilburg, Gezamenlijke uitgave van Vesteda, Aannemersbedrijf Van de Ven B.V. en Bo.2 architectuur en stedenbouw, 2007), 64 blz., geb., ISBN 978-90-9022079-6. € 17,50.

Joost van der Loo en Rianne Willems, *Udenhout voor beginners* (Udenhout, Stichting De Brand, 2007), 96 blz., ISBN 978-90-812414-1-0, € 18,50.

Ad van den Oord, Jules Rijssen en Ted Schouten, *Een gemeenschappelijke strijd. Tilburg, Suriname, Aruba en de Antillen in de Tweede Wereldoorlog* (Tilburg, Barlandus Boekproducties, 2007), 144 blz., ISBN 978-90-9021817-5.

Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2007), 487 blz., ISBN 978-90-70641-82-5, € 29,50.
NB Tilburg passim.

De Tilburgse familie Donders (Tilburg. Drukkerij Gianotten, 2007), 1200 blz., € 75.

Dolph Catrijn, *De Schôonste stad van et laand* (Tilburg, Drukkerij Gianotten, 2007), 160 blz., ISBN 978-90-9022418-3, € 22,95.

Ronald Peeters

Malende molens

Telde Tilburg honderd jaar geleden nog elf windmolens, in 1930 was dat aantal geslonken tot vier. In 1985 verdween de laatste molenromp uit het Tilburgse straatbeeld door de sloop van de uit 1862 daterende molen van Schraven aan de Broekhovenseweg, die in 1938 al van kap en wieken was ontdaan. Sindsdien bestaat de enige nog tastbare herinnering aan meer dan 600 jaar Tilburgse molengeschiedenis uit het - door nieuwbouw goeddeels aan het oog onttrokken - achtkantige onderstuk van de molen aan het Rosmolenplein.
In het pre-industriële tijdperk hadden molens dezelfde functie als later de stoommachine. Zelfs na de invoering van de explosie- en de elektromotor bleven molens nog geruime tijd dienstdoen. Molens maalden niet alleen graan tot meel, ze sloegen ook olie uit zaden (raapzaad, koolzaad, lijnzaad). De olie werd gebruikt voor het bakken en braden, voor verlichting, voor de bereiding van verf, en in Tilburg ook voor het smouten van wol, als voorbereiding op het spinproces. Verder werden molens gebruikt om eikenschors (run) te malen voor het looien van huiden, en werden ze ingezet voor het zagen van hout.
Het gebruik van wind en water als energiebron is zeer oud; vóór onze jaartelling bestonden er in China reeds windmolens. In ons land deden omstreeks de dertiende eeuw de eerste windmolens hun intrede. De oudste windmolens in Tilburg waren de Korvelse molen (vóór 1310) en de molen aan het tegenwoordige Rosmolenplein (vóór 1338), die in de literatuur ten onrechte als Veldhovense molen wordt aangeduid. Deze molen behoorde namelijk bij het goed Enthoven, dat een deel was van de herdgang Loven.

Stenen molen aan de Noordhoek, met links vooraan het molenhuis, gezien vanaf de toenmalige Spoorlaan, ca. 1900. (Coll. RAT).

De vermoedelijk oudste watermolen van Tilburg stond aan de Leij, bij de Qualenwiel (de Buunder), langs de Kommerstraat. Deze molen, die nog wordt genoemd in een akte uit 1331, was aan het begin van de vijftiende eeuw echter al verdwenen.

De geschiedenis van de molens en molenaars in Tilburg wordt uitputtend beschreven in het boek *Molens, maalderijen en meelfabrieken in Tilburg* van Ad Vorselaars en Jan Scheirs. Het leeuwendeel komt hierbij voor rekening van eerstgenoemde auteur, die vele jaren intensief gespeurd heeft naar gegevens over Tilburgse molens en molenaars.
Jammer genoeg hebben de auteurs zich beperkt tot het gebied binnen de oude gemeentegrenzen van Tilburg, waardoor de molens van Berkel en Udenhout niet zijn opgenomen. Twee andere molens die helaas ontbreken zijn molens die weliswaar buiten de gemeentegrens lagen, maar die toch in nauwe relatie stonden met Tilburg. Het zijn de Loonsche Mole die nog op de kaart van Zijnen (1760) is aangegeven, en de uit de veertiende eeuw daterende Heukelomse watermolen, indertijd gemeenschappelijk bezit van Tilburg, Berkel en Oisterwijk. Eén 'grensgeval' staat wel in het boek: de windvolmolen aan de Heesch, bij de Leij, tussen Tilburg en Goirle. Deze molen was in 1651 gebouwd door de heer van Tilburg en Goirle, Lancelot Schetz graaf van Grobbendonck. Een conflict met de pachter leidde ertoe dat de molen door andere molenaars 'besmet' werd verklaard en Van Grobbendonck daardoor inkomsten misliep. Naar alle waarschijnlijkheid was dit de eerste volmolen in de naaste omgeving van Tilburg. In de onlangs verschenen dissertatie van Leo Adriaenssen kunnen we lezen dat rond 1560 de Tilburgers nog helemaal naar Sint-Michielsgestel moesten om hun lakens te vollen.
Jammer is ook, dat er geen plaats is ingeruimd om in het kort de werking van een molen te beschrijven. Wat gebeurde er precies in het inwendige van een molen, en hoe werd er bijvoorbeeld met een molen olie 'geslagen'? Gelukkig kunnen niet-ingewijden hiervoor tegenwoordig terecht op het internet.
Ondanks bovengenoemde omissies mag *Molens, maalderijen en meelfabrieken in Tilburg* een belangwekkend boek genoemd worden, omdat het de schijnwerper richt op een tot nu toe onderbelicht aspect van de economische geschiedenis van Tilburg.
Alle vijftien windmolens die ooit in Tilburg hebben gestaan, worden uitvoerig besproken. Daarnaast treffen we veel informatie aan over eigenaars en pachters. Een apart hoofdstuk is gewijd aan de vele door een paard aangedreven rosmolens die voornamelijk als oliemolen in gebruik waren. Ook de indertijd door een koe aangedreven karnmolen bij de voormalige boerderij van Paulusse aan de Oude Hilvarenbeekseweg ontbreekt niet in het overzicht. Deze voor ons land unieke molen staat nu op de rijksmonumentenlijst.

De rosmolens zijn inmiddels nagenoeg allemaal verdwenen, met uitzondering van boerderij de Oliemolen aan de Reitse Hoevenstraat (uit ca. 1770) en de oliemolen aan de Nieuwstraat (1892). Bij het projecteren van de vroegere oliemolen aan de Enthovenseweg op de huidige plattegrond hebben de auteurs zich vergist; deze oliemolen lag niet aan de tegenwoordige Nieuwe Bosscheweg, maar iets noordelijker, ongeveer waar nu de spoorweg ligt.
Het boek schenkt ook veel aandacht aan de vele meelfabrieken en -fabriekjes die vanaf 1864 in Tilburg actief waren, zoals De Hanze, Van Loon en Schraven-Eijsbouts. Verreweg de meeste ruimte is ingeruimd voor de meelfabriek van Hypolite Bruyelle aan de Spoorlaan (1864-1916). De hier ten tonele gevoerde Johannes Lommen, zwager van Bruyelle, was echter geen vernisfabrikant in ruste. Deze - niet onbemiddelde - Johannes Lommen (geb. Roermond 1828), die zich soms uitgaf voor rentenier, was kandidaatnotaris; de vernisfabrikant was zijn jongere broer Henricus (geb. Roermond 1834). Uit de kadastrale leggers kunnen we afleiden dat Johannes Lommen rond 1862 eigenaar werd van een perceel bouwland en daarop een fabriek liet bouwen. Deze fabriek verhuurde hij vervolgens gedurende enige tijd aan zijn zwager Bruyelle. Enig strategisch inzicht kan hem niet ontzegd worden, want zijn perceel sloot precies aan op de in 1863 aangelegde parallelweg langs het spoor (de huidige Spoorlaan).
Het 248 pagina's tellende boek, geïllustreerd met meer dan 200 foto's, wordt besloten met een hoofdstuk met molenvaria en enkele bijlagen. Aan de orde komen onder meer: inkomsten, nevenactiviteiten en de sociale positie van molenaars, een overzicht van ingekomen en vertrokken molenaars, de mechanisatie van molens en de relatie tussen molens en schuttersgilden. Ook zijn in het boek een overzicht van geraadpleegde bronnen, een literatuurlijst en een register op persoonsnamen opgenomen. Dankzij het overzicht van de lokaal verschillende graanmaten zal het de lezer in het vervolg weinig moeite kosten om uit te rekenen hoeveel Bossche schepel er in een Tilburgse mud gaan.

Rob van Putten

Ad Vorselaars en Jan Scheirs. *Molens, maalderijen en meelfabrieken in Tilburg* (Tilburg, uitgave in eigen beheer i.s.m. drukkerij Gianotten, 2007), 246 blz., geb., ISBN 978-90-9021663-8. Prijs: € 39,95.
(Ad. Vorselaars, Mr. Stormstraat 1-a, 5041 CN Tilburg).

Holland Carré

De Noordhoek is het gebied, gelegen tussen de spoorweg naar Breda, de Gasthuisring, de Noordhoekring, de Bredaseweg en de Ringbaan-West. Aan het begin van de twintigste eeuw bestond het nog voor een groot

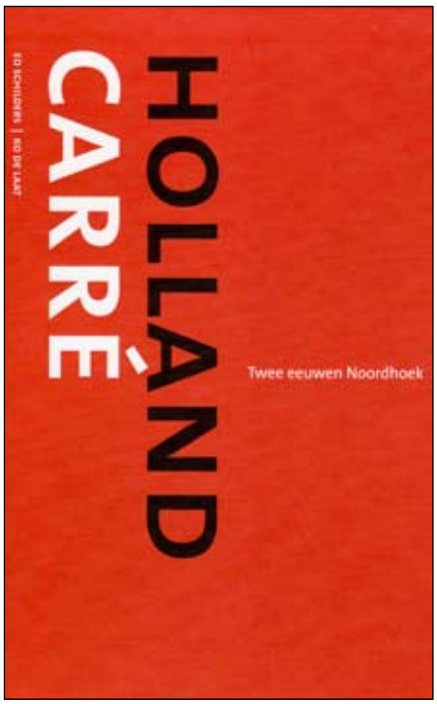

gedeelte uit bouwland, doorsneden door enkele landwegen (Boomstraat, Elzenstraat-Prunusstraat, Beukenstraat) en de spoorweg naar Turnhout. Waar nu de flats staan aan de Hart van Brabantlaan vond in 1909 - in een Venetiaans decor - de viering plaats van de verheffing van Tilburg tot stad, honderd jaar eerder.

Het meest markante bouwwerk van de Noordhoek was zonder enige twijfel de kerk, gewijd aan het Heilig Hart. Deze in 1975 gesloopte, kathedrale schepping van de Roermondse bouwmeester Pierre Cuypers, vormde voor tal van Tilburgers een belangrijk oriëntatiepunt. Een van die oriëntatiepunten, waaraan menig Tilburger een deel van zijn culturele identiteit ontleende, en waarvan je als kind in je naïviteit dacht dat ze er altijd al waren geweest, en altijd zouden blijven bestaan. Inmiddels is er een hele generatie Tilburgers opgegroeid die de kerk nooit heeft gekend. Toch zal ze in de collectieve herinnering van de Tilburgers altijd een oriëntatiepunt blijven. Niet zozeer vanwege religieuze sentimenten, maar omdat deze gewijde plaats op 22 augustus 1900 het toneel was voor een gruwelijk drama: de nimmer opgehelderde moord op de elfjarige Marietje Kessels. In 2001 werd in de nabijgelegen voormalige kloostertuin een monument onthuld dat niet alleen de nagedachtenis aan Marietje Kessels levendig moet houden, maar dat tevens symbool staat voor de bescherming van weerloze kinderen.

Op de plaats waar van 1870 tot 1963 de wollenstoffenfabriek van Thijs Aelen was gevestigd, en vervolgens tot medio jaren tachtig garagebedrijf W.A. Holland, staat sinds kort het door het Tilburgse bureau *Bo.2 architectuur en stedenbouw* ontworpen wooncomplex *Holland Carré.* Ter gelegenheid van de officiële ingebruikneming van het complex verscheen een mooi vormgegeven boek met de titel *Holland Carré. Twee eeuwen Noordhoek,* geschreven door Ed Schilders en Ko de Laat. Ed Schilders nam het verleden en heden van de Noordhoek voor zijn rekening, Ko de Laat deed de interviews. De vormgeving was in goede handen bij bureau Kinkorn. De ondertitel is overigens enigszins misleidend, want het boek begint eigenlijk pas in 1897, het jaar waarin de eerste steen werd gelegd van de Noordhoekse kerk.

Bij zijn zoektocht naar het verleden van de Noordhoek stuitte Ed Schilders op tal van interessante zaken, zoals de viering van het eeuwfeest als stad, de bouw van de kerk, de muziekinstrumentenfabriek van Kessels, het Ursulinenklooster, de roemruchte voetbalclub NOAD, het 'Bels lijntje' en de Industriestraat. Deze straat was oorspronkelijk een landweg, die eind negentiende eeuw nog als *Klerkxstraatje, Turnhoutsch straatje en Noord-hoekkerkstraat* voorkomt. Ze is al jaren verdwenen; alleen het beloop is nog voor een deel herkenbaar aan de schuin verlopende voorgevelrooilijn van de oude fabriekspanden (de voormalige fabriek van Elias) aan het begin van de Hart van Brabantlaan. Het is te hopen dat bij toekomstige stedenbouwkundige ontwikkelingen de bestaande onbebouwde driehoek niet 'versteend' wordt. Als hier een parkje wordt aangelegd, komt er weer wat meer groen in de stad, en blijft ook de verwijzing naar de Industriestraat behouden.

De mensen die Ko de Laat interviewde speelden allen een rol bij de totstandkoming van het complex, of hadden op de een of andere wijze een relatie met de Noordhoek. Aan het woord komen de wethouder, de architect, de aannemer, de projectontwikkelaar, de stedenbouwkundige, de directeur van een zorgcentrum, de oud-basisschooldirecteur, de oud-kleuterleidster, de bakker 'om de hoek' (in wiens voormalige bakkerij aan de Acaciastraat – een rijksmonument –tegenwoordig het bureau is gevestigd waar het ontwerp voor het hier besproken boek tot stand kwam), en Rutger Holland, wiens vader van 1966 tot medio jaren tachtig aan de Hart van Brabantlaan een garagebedrijf had, waaraan het wooncomplex zijn naam dankt.

Al lezend komen we tot de ontdekking dat de Noordhoek een interessante buurt was – en nog steeds is – waar veel meer over verteld kan worden. Door de omvang van het boek moesten de auteurs zich echter beperkingen opleggen, zodat we de schoenfabriek van De Pont, de Vormenfabriek, Van Gend & Loos, de Beethovenstraat, de 'Bomenbuurt', de Vlasspinnerij, 'De Regenboog', de watertoren, het Sint-Odulphuslyceum en het kerkhof moeten missen. Misschien een idee voor een ander boek?

Holland Carré is rijk geïllustreerd met oude foto's uit het Regionaal Archief, waarop we o.a. de ijsbaan en de molen aan de Elzenstraat nog kunnen zien. Maar die foto op pagina 43 dateert natuurlijk niet van ca. 1940. Behalve archieffoto's heeft het boek ook een aantal mooie kleurenfoto's van het Holland Carré, die vanuit verschillende standpunten genomen zijn. Bijzonder fraai is de foto tegenover pagina 21, waarop oud en nieuw zo mooi contrasteren: Holland Carré, met op de voorgrond het pand van Matthijssen en Van Santen met de vierkante, decoratief gemetselde schoorsteen.

Rob van Putten

Ed Schilders en Ko de Laat, *Holland Carré. Twee eeuwen Noordhoek* (Tilburg, Gezamenlijke uitgave van Vesteda, Aannemersbedrijf Van de Ven B.V. en Bo.2 architectuur en stedenbouw, 2007), 64 blz., geb., ISBN 978-90-9022079-6. € 17,50.

De Stijl in Tilburg

In 1914 raakte de Tilburgse dichter Antony Kok (1882-1969) bevriend met de Amsterdamse schrijver en schilder Theo van Doesburg (1883-1931), die tijdens de mobilisatie in de omgeving van Tilburg was gelegerd. Het werd een vriendschap voor het leven.

Antony Kok, geboren in Rotterdam, getogen in Venlo-Blerick, kwam in 1908 naar Tilburg om als klerk-telegrafist bij de Staatsspoorwegen te werken. Tot aan zijn pensionering in 1943 bleef hij in verschillende functies op het Tilburgse station werkzaam. Koks oudste bekende gedicht dat hij in Tilburg heeft geschreven is het gedicht *Annie* uit 1912. Dat schreef hij bij de geboorte van de dochter van zijn vriend en collega Bart van Beurden uit de Bokhamerstraat. Theo van Doesburg zou in de loop der jaren de familie Van Beurden en nog veel meer van Koks Tilburgse vrienden leren kennen. Een van Koks beste vriendinnen, Lena Milius, zou zelfs Van Doesburgs tweede vrouw worden.

Oorlog of niet, Kok en Van Doesburg hadden de tijd van hun leven, zoals blijkt uit hun correspondentie. Van Doesburg schrijft in 1916 aan Kok: 'Ik ben voortdurend met mijn gedachten te Tilburg. Ik zie voortdurend de Zomerstraat, de Heuvelstraat, de Stationsstraat en niet in het minst de Tuinstraat. Ach wat komt het er ook op aan of men in een groote of kleine stad woont.

Niet de kwantiteit bepaalt ons geluk, de intensiteit.'
En wat te denken van het volgende citaat van Van Doesburg, door heimwee overmand: 'Ik – jij – wij keken op naar de sterren, die steeds hooger stegen en ons opvoerde naar het gebied der stilte. Daar was de maan te zien achter vreemde boomvormen, die als lange armen met kwaadaardige vuisten tegen het azuur donkerden. Dat alles ontroerde mij; ontroerde mij tot schreidens toe. Waar is dat alles! Hoe prachtig was dat toch daar in Brabant. Een herinneringsbeeld is altijd mooi en de wegen, die door Brabant gaan zijn altijd licht! Ook 's - nachts! Ook 's - nachts! Als ik fietste naar Alphen; Goirle; Berkel! Overal scheen dàt licht; overal was die stilte die aan de vergetelheid van den Droom herinnert.'

Onder invloed van Van Doesburg experimenteerde Antony Kok vanaf 1915, als een van de eersten in Nederland, met het schrijven van klankpoëzie. In die tijd ontstonden ook de plannen voor het oprichten van een eigen tijdschrift, waarin zij hun opvattingen over de moderne beeldende kunst en literatuur zouden kunnen ventileren. Dat tijdschrift werd *De Stijl,* dat van 1917 tot 1932 verscheen en ook internationaal gezien een van de belangrijkste organen zou blijken voor de vernieuwing van met name beeldende kunst en architectuur. Behalve Van Doesburg en Kok behoorden tot de oprichters ook de schilders Huszàr, Van der Leck en Mondriaan, en de architecten Oud en Wils. Hoewel Van Doesburg na de Eerste Wereldoorlog Nederland al snel de rug toekeerde, zouden beide vrienden tot aan de dood van Van Doesburg in 1931 intensief contact onderhouden.
Antony Kok zou Tilburg, na een aantal dramatische gebeurtenissen in zijn leven, in 1952 verlaten om zich in Haarlem te vestigen. Daar is hij in 1969 overleden.

In 1983, het jaar waarin Van Doesburgs honderdste geboortedag werd herdacht, werd zijn nalatenschap toegankelijk voor onderzoekers. Dat had een stroom van publicaties en tentoonstellingen over *De Stijl* tot gevolg. Veelal waren de publicaties afkomstig van de Amsterdamse hoogleraar kunstgeschiedenis Carel Blotkamp en zijn studenten. Zij stonden ook aan de wieg van het kunsttijdschrift *Jong Holland.*
Bij alle publicaties over *De Stijl* bleef Antony Kok meestal buiten beeld. Kok heeft altijd slechts een rol in de marge gespeeld, zoals K. Schippers in 1985 bij de opening van de grote Kok-tentoonstelling in de Tilburgse schouwburg opmerkte. Voor een deel komt dat doordat hij geen beeldend kunstenaar of architect was, zoals de andere medewerkers van *De Stijl,* maar het is ook een direct gevolg van een gebrek aan belangstelling bij kunsthistorici voor wat zich buiten de randstad afspeelt en heeft afgespeeld. Carel Blotkamp zelf ageerde vijftien jaar geleden nog, bij de oprichting van museum De Pont, in *Jong Holland* tegen de plannen om dit museum in Tilburg te vestigen en niet in de randstad. In zijn ogen was een museum voor moderne kunst in een provinciestad als Tilburg verspilling van geld. Opmerkelijk genoeg exposeerde Blotkamp, in zijn vrije tijd ook schilder, dit voorjaar zelf met wat schilderijen in museum De Pont.

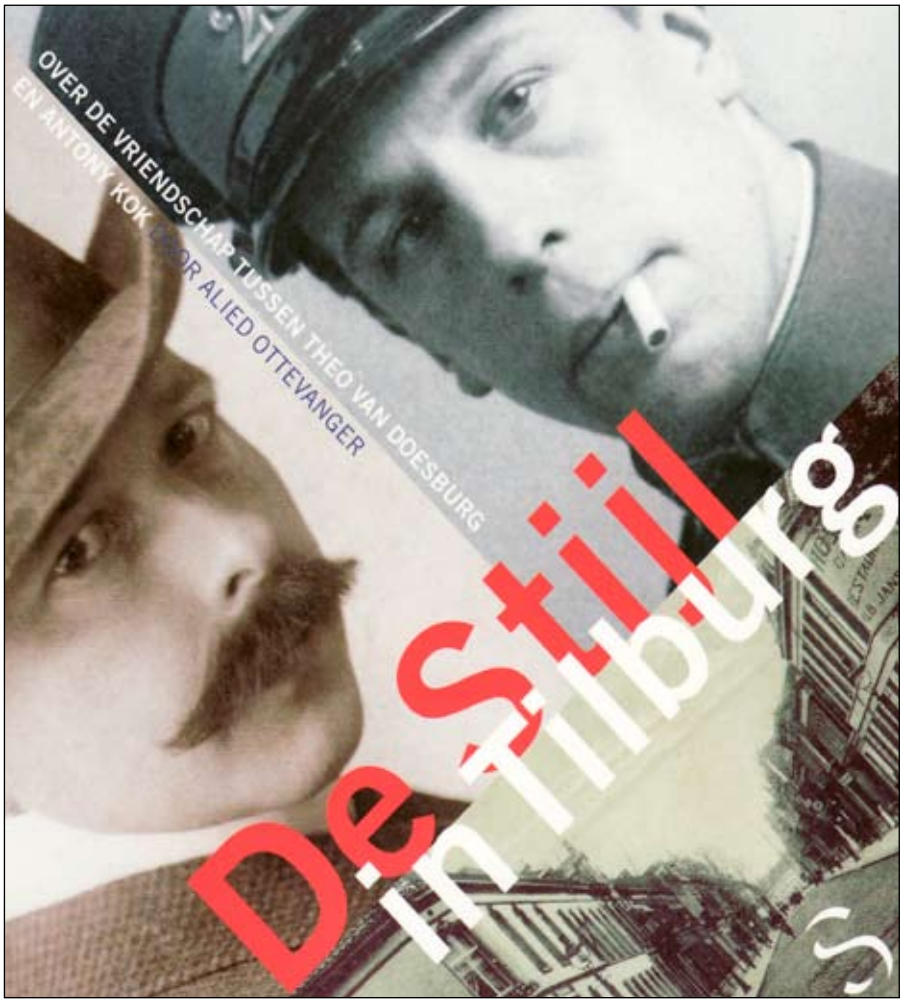

Ter gelegenheid van het vijftienjarig bestaan van museum De Pont is een expositie ingericht en verscheen ook een bijbehorende publicatie met de titel *De Stijl in Tilburg.*
De vriendschap tussen Antony Kok en Theo van Doesburg. De samensteller dr. Alied Ottevanger (kunsthistoricus uit de school van Blotkamp) werkt voor het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag sinds 1999 aan de wetenschappelijke editie van de briefwisseling Kok-Van Doesburg.
Het is een goed initiatief van museum De Pont om de geschiedenis van de vriendschap tussen Kok en Van Doesburg en de oprichting van de Stijl weer eens onder de aandacht te brengen bij een kunstlievend publiek. Maar wie net als de gemeente Tilburg – die de expositie flink subsidieerde – op de titel afgaat, zal mogelijk teleurgesteld raken. De samensteller heeft er toch vooral weer een tentoonstelling over Van Doesburg en *De Stijl* van gemaakt; Kok en Tilburg komen daarbij veel te weinig aan bod. Dat is een gemiste kans, omdat met name ook het onderzoek naar Antony Kok en zijn literaire nalatenschap de afgelopen vijfentwintig jaar veel meer heeft opgeleverd dan uit deze expositie valt op te maken.
De publicatie bij de tentoonstelling kent ook weinig structuur. De schrijfster kiest ervoor om, van de hak op de tak springend, vooral bekende feiten na te vertellen. Dat *De Stijl in Tilburg* geen inhoudsopgave kent en geen register is bezwaarlijk. Maar dat het boekje (volgens de schrijfster een 'beeldende schets') geen enkele vorm van een verantwoording kent, is onbegrijpelijk. Geen bronvermelding, geen literatuuropgave: niets.

Alle feiten, en ook alle fouten, vallen dan ook zomaar uit de lucht. De schrijfster kan zich nooit erg in de Tilburgse situatie hebben verdiept, gezien haar opmerking dat de

Antony Kok achter de piano in zijn huis aan de Enschotsestraat in Tilburg, ca 1923. (Coll. Archief Jef van Kempen).

Stationsstraat in 1914 in een uithoek van Tilburg lag. En wollenstoffenfabriek Elias lag bijvoorbeeld in de Noordhoek en niet in de Tuinstraat. Waarom in het boekje en op de tentoonstelling geen voorbeelden getoond van het door de Tilburgse meubelmaker Henri Dreesen volgens de principes van *De Stijl* voor Kok ontworpen meubilair? Die zijn ook nu nog voorhanden. Eigenlijk komt het boekje niet veel verder dan de constatering dat het een 'gezellige tijd' was in Tilburg. Over de verschillende vriendschappen, de passies en verliefdheden, maar ook over de literaire experimenten van de beide vrienden en de achtergronden van de 'Tilburgse' gedichten van Van Doesburg, komen we niet zo heel veel te weten. De schrijfster baseert zich nagenoeg volledig op het deel van de briefwisseling tussen Kok en Van Doesburg dat zich in het Van Doesburgarchief bevindt. Daar ontbreken zo'n tweehonderd brieven van Kok aan Van Doesburg, die naar zij veronderstelt door Kok begin jaren vijftig zouden zijn vernietigd. Een terloopse opmerking in een brief aan uitgever Bert Bakker zou daarop wijzen. Maar is dat echt zo? Bij de tentoonstelling in De Pont en de bijbehorende publicatie valt op die vraag geen bevredigend antwoord te vinden.
Er blijft niets anders over dan de publicatie van de briefwisseling van Theo van Doesburg en Antony Kok, twee vrienden in een boeiende episode in de Nederlandse kunstgeschiedenis, af te wachten.

Jef van Kempen*

Tentoonstelling: *De Stijl in Tilburg. De vriendschap tussen Antony Kok en Theo van Doesburg.* Museum De Pont Tilburg tm 6 januari 2008.
Alied Ottevanger, *De Stijl in Tilburg. Over de vriendschap tussen Theo van Doesburg en Antony Kok* (Amsterdam, Stokerkade cultuurhistorische uitgeverij, 2007), 80 blz., ISBN 978-90-79156-016, € 9,95.

* Jef van Kempen schrijft een biografie over Antony Kok, die in oktober 2009 zal verschijnen. Kok is dan precies veertig jaar dood.

Staatsvormend geweld

Christoffel van IJsselstein was voor de geschiedenis van Tilburg een belangrijke persoon. Veel verdienstelijks is over hem echter niet te melden: 'een cholerische man met onmiskenbaar een drankprobleem' is nog een milde karakterisering. Nadat in de zomer van 1583 op veel plaatsen in de meierij de oogsten waren verwoest, draaide deze commandant van het garnizoen van Heusden de Tilburgse dorpsbestuurders de duimschroeven aan. Een korte en verre van volledige bloemlezing van de handel en wandel van Van IJsselstein. Nadat het Tilburgse dorpsbestuur hem in de zomer van 1583 al met een aam wijn had proberen te behagen, toonde hij zich verontwaardigd omdat Tilburg gedeeltelijk in gebreke was gebleven met het leveren van paard-en-wagens om hand- en spandiensten voor het garnizoen uit te voeren. Hij dreigde Tilburg aan zijn soldaten 'voor een rooef' uit te leveren. Met nog eens een aam wijn en een 'gratuïteit' van 138 gulden liet hij zich kalmeren. Om de haverklap werden bij hem talloze koppels patrijzen, hazen en konijnen afgeleverd. Hij schrok er niet voor terug om Tilburgse borgemeesters in de boeien te slaan, die pas na het betalen van een losgeld weer vrij kwamen. Toen enkele in Loon op Zand gelegerde Spaanse soldaten tijdens gevechtshandelingen een paar paarden van het Heusdense garnizoen gedood hadden, eiste hij van Tilburg een schadevergoeding van 150 gulden. Als Van IJsselstein zelfs maar het vermoeden had dat een Tilburgse koopman goederen aan de vijand leverde, eiste hij genoegdoening. Ook zijn schrijver en zijn wachtmeester, luitenant en sergeant werden regelmatig en royaal bestoken. Zelfs voor zijn manschappen eiste hij de levering van een partij kaatsballen. In het boekjaar 1583/1584 beliepen de betalingen aan het Heusdense garnizoen meer dan 10.000 gulden ofwel bijna de helft van de dorpsuitgaven.

Deze voorbeelden van corruptie en ambtelijke diefstal zijn uitvoerig en beeldend beschreven in het eind oktober verdedigde proefschrift van Leo Adriaenssen. In *Staatsvormend geweld* beschrijft de Amsterdamse onderzoeker het verhaal van de Opstand vanuit een nieuw perspectief, met een bijzondere aandacht voor de positie van en de gevolgen voor Tilburg. Dit keer staan niet de politieke gebeurtenissen, het diplomatieke gekonkel en de militaire veldslagen centraal, maar wordt beschreven wat de gevolgen waren voor de plattelandsbevolking die de pech had te wonen in het gebied waar de frontlinies lagen. Grote delen van het huidige Noord-Brabant hadden tussen 1572 en 1629 bijna voortdurend te maken met de ongemakken van de strijd tussen de opstandelingen ('de Staatsen') en de troepen van het (toen nog) wettige gezag ('de Spaansen'). Veel veldslagen werden er in deze periode niet geleverd en het aantal directe slachtoffers van feitelijke oorlogshandelingen bleef gering. Maar op indirecte wijze ondervonden de inwoners van de meierij van Den Bosch bijna dagelijks dat het oorlog was.

De Opstand ontwrichtte het leven op het platteland. Gedurende een lange reeks van jaren werd de plattelandsbevolking gedwongen tot verregaande vormen van dienst-, zorg- en schatplicht aan de oorlog. De boeren moesten waken en bij klokslag gewapend op appèl komen en hand- en spandiensten verlenen. Zij moesten de soldaten 'voeden, laven, huisvesten, bevoorraden en niet zelden ook verplegen, gidsen, vermaken, vervoeren, kleden, van rijdieren voorzien, hun soldij betalen en handgeld verstrekken'. Alsof dat nog niet genoeg was, moesten zij ook nog de oorlogsbelastingen betalen: ge-

wone en buitengewone, legitieme en illegitieme, aan vriend én aan vijand. Tegenover al deze plichten, zo betoogt Adriaenssen, stond niets, 'zelfs niet het recht op militaire bescherming'.

Omdat de meierij van Den Bosch in de bestudeerde periode eigenlijk een soort van 'niemandsland' was, gebruikten zowel de Staatsen als de Spaansen dit gebied als een melkkoe die tot de laatste druppel werd uitgeknepen. Adriaenssen heeft zijn betoog op ongekend gedetailleerde wijze onderbouwd. Hiertoe heeft hij een enorme hoeveelheid archiefstukken bestudeerd en zijn bevindingen in maar liefst 3169 voetnoten verantwoord. Om zijn conclusie dat tijdens de Opstand de plattelandbevolking van de landgewesten het kind van de rekening was, kan voortaan niemand meer heen.

Er is nauwelijks een pagina in het boek te vinden waarop de soldaten zich niet aan moord, verwoestingen, plunderingen, afpersing of verkrachtingen te buiten gaan. In minutieus bijgehouden dorpsrekeningen boekstaafden de lokale autoriteiten precies wat de Opstand de dorpelingen kostte. Voorbijtrekkende legers lieten niet alleen een spoor van verwoestingen en lege schuren achter, maar schuwden het machtsmiddel van de brandschatting niet: als de dorpelingen geen afkoopsommen betaalden zouden hun bezittingen in brand gestoken worden. In andere gevallen werden bewoners gegijzeld en moest er een flink losgeld betaald worden. Vooral als de betaling van de soldij uitbleef, waren deze praktijken schering en inslag. De hoogste autoriteiten gedoogden deze georganiseerde plunder- en afpersingstochten; af en toe werd er zelfs schriftelijk toestemming voor verleend.

De plundering en verwoesting van Wommelgem in 1589 door Staatse troepen. Schilderij van Sebastiaen Vrancx.

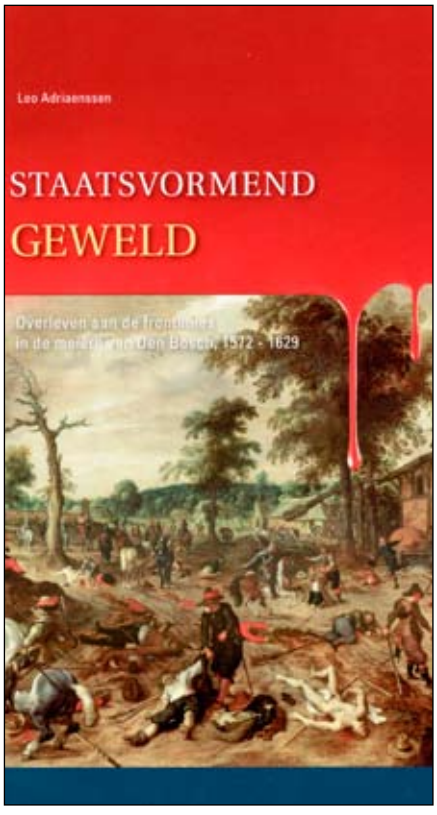

Behalve dat het Brabantse platteland te maken kreeg met de overlast van legers van beide partijen, hadden ze óók nog eens last van een derde 'vijand': Den Bosch. Adriaenssen benadrukt keer op keer dat Den Bosch en de omringende meierij slechte buren waren. De stad gedroeg zich als *imperator* en legde het platteland eenzijdig zijn wil op. De dorpen werden verplicht om financiele, materiële én operationele bijdragen te leveren aan de verdediging van Den Bosch. Terwijl de dorpen te maken kregen met de enorme afkoopsommen die door brandschattende legers werden afgedwongen, bleef het veilig ommuurde Den Bosch daarvan verschoond. In plaats daarvan wentelde de stad de last van de fortificatiewerken en het stedelijk garnizoen ook nog eens voor het grootste deel af op het platteland. Per hoofd van de bevolking betaalde een inwoner van Tilburg vele malen meer aan oorlogslasten dan de Bosschenaar (op sommige momenten zelfs het tienvoudige). De Bossche notabelen leken zich niet zo veel om het omringende platteland te bekommeren en stelden de eigen (stedelijke) belangen voorop.

Opmerkelijk genoeg is Tilburg zo ongeveer de enige plaats in de meierij die desondanks zonder al te veel kleerscheuren door de moeilijke jaren van de Opstand is heen gekomen. In Tilburg nam het inwonertal niet af en wist de textielnijverheid zich krachtig te ontwikkelen. Leo Adriaenssen heeft in dit tijdschrift (o.a. in jaargang 1999, 2001 en 2006) al eerder beschreven hoe Tilburg tijdens de Opstand 'goed garen spon'. Dankzij *Staatsvormend geweld* weten we nu dat de Tilburgers toen door het oog van de naald zijn gekropen.

Cor van der Heijden

Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2007), 487 blz., ISBN 978-90-70641-82-5, € 29,50.

Tussen weemoed en zomerlust

Het begint een mooie serie te worden, de reeks Cahiers van het Stadsmuseum Tilburg. Na *Kruikezeikers, Tilburg verzamelt!, Stadslezen en De TAO van Moerenburg* is er nu deel vijf: *Tussen Weemoed en Zomerlust. Van haven tot spoor.* Het boekje, dat werd uitgegeven in het kader van het project 'Architectuur als Beleving 3: De Verbinding', is een gids door de Tilburgse wijken Armhoefse Akkers en Hoogvenne. En een aangename, gevarieerde gids is het geworden. Na een inleidend gedeelte waarin verleden, heden en toekomst van de twee wijken worden besproken, wordt onder meer een groot aantal panden (met bouwjaar, opdrachtgever en architect), kunstwerken, personen en straten uit dit gebied belicht. Wie de gids ter hand neemt en erop uitgaat – want het boekje nodigt uit om het veld in te trekken – kan terugvallen op twee kaarten waar de bezienswaardigheden op zijn aangegeven. Het afwisselende fotomateriaal, zowel his-

torisch als nieuw, zorgt ervoor dat het boek ook visueel aantrekkelijk is. Zoals dat ook bij *Stadslezen* van Cees van Raak het geval was, heeft fotograaf Jan Stads aan deze uitgave een behoorlijke klus gehad. Hij leverde de vele nieuwe foto's die in het werk zijn opgenomen. Berry van Oudheusden zorgde voor de teksten.

Dit vijfde Cahier van het Stadsmuseum dient zijn doel prima. Het is een handzaam werk geworden dat de geïnteresseerde een mooie inwijding geeft in een interessant deel van Tilburg. Ook vanuit historisch oogpunt gezien is het meer dan gerechtvaardigd om de schijnwerpers op de Armhoefse Akkers en Hoogvenne te richten. 'In deze omgeving lag immers het tweede epicentrum van de textielindustrie en stond de wieg van Tilburg onderwijsstad', lezen we in de inleiding. 'Hier werd het eerste grote ziekenhuis gesticht en is de agrarische oorsprong van de stad op diverse plekken terug te vinden. Ook ontstond hier een waar openluchtmuseum voor architectuur en een vruchtbaar broedgebied voor kunst en cultuur.' Ook voor hen die het gebied al kennen is deze uitgave een aanwinst, want op momenten wordt gewezen op bezienswaardigheden die geen grote bekendheid zullen genieten.

Spijtig is wel dat de auteur zich op veel momenten geroepen voelt om zijn eigen mening nogal opdringerig te presenteren, zonder die verder toe te lichten. Op talloze plekken valt te lezen dat Van Oudheusden 'het maar niets vindt'. We lezen bijvoorbeeld dat de erker van Professor Dondersstraat 7 in de jaren zeventig werd gemoderniseerd. 'Tja?', merkt de auteur daarover op. En daar moeten we het mee doen. Of: 'Misschien dat iemand iets kan doen aan dat vreselijke tuinhek?', vraagt Van Oudheusden zich bij Boerhaavestraat 40 af. En: 'De gevel van Spoorlaan 94 was lange tijd witgeschilderd, maar gelukkig is die verf verwijderd.' Over de Heuvelpoort, die op de plek is gebouwd waar ooit Hotel Riche stond, merkt hij alleen op: 'Zakdoekje?' Na een aantal van deze, wat hooghartig overkomende, uitingen van Van Oudheusdens persoonlijke smaak wordt het wat vervelend. Over de Professor Dondersstraat 8-10 schrijft Van Oudheusden: 'U ziet hier kwaliteitsarchitectuur, maar we kunnen niet precies aangeven waarom.' Aan het onderbouwen van zijn mening had de auteur wel wat meer aandacht mogen besteden, zodat wij enig inzicht hadden gekregen in waaróm iets hem wel of niet aanspreekt.

Wat ook opvalt, is dat de twee cafés waar in de titel naar verwezen wordt, in het boek onbesproken blijven, terwijl over beide genoeg te vertellen valt.

Maar zoals gezegd: het boekje is een prima gids, met veel gegevens, geschikt voor iedereen die de wijken Armhoefse Akkers en Hoogvenne eens wat nader wil bekijken. Bovendien maakt het nieuwsgierig naar hoe het er áchter al die gevels uitziet.

Jeroen Ketelaars

Berry van Oudheusden en Jan Stads (fotografie), *Tussen Weemoed en Zomerlust. Van haven tot spoor* (Tilburg, Stadsmuseum Tilburg, 2007), 84 blz., geïll., ISBN: 978-90-77643-05-1, € 10,00

Tivolistraat 2, in 1928 gebouwd voor fabrikant Jules Swagemakers. Architect F. Hovers. (Foto Jan Stads).

Tilburg Wolstad, een repliek

Verrassend was het om zo'n uitgebreide, zelfs breedsprakige recensie in de laatste uitgave van het tijdschrift 'Tilburg' te ontdekken over mijn boek *Tilburg Wolstad. Herinneringen aan een glorietijd.*
Teleurstellend is het dat deze recensie meer zegt over de mentaliteit van de recensent dan over de opzet van het boek. Van mijn kant pretendeer ik nergens een historicus, romanschrijver, geboren- Tilburger of neerlandicus te zijn. Pijnlijk is het te zien dat iemand die wel pretendeert de wijsheid en waarheid in pacht te hebben niet schroomt om te stellen dat ik ten onrechte vermeld, steun te hebben ontvangen van de Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening en het Regionaal Archief Tilburg. Als hij de moeite had genomen inzage te vragen in de correspondentie respectievelijk meerdere personen te consulteren had hij kunnen constateren dat er diverse vormen van steun bestaan.

In het Engelse Bradford, qua wolhistorie vergelijkbaar met Tilburg, kwam ik de volgende uitspraak tegen. 'Textiles are no longer Bradford's main employer but have shaped the city and its culture. We are left with a rich history that continues to interweave shared cultures and personal experiences.' Dit staat in schril, pijnlijk contrast met de visie uit de meest bekende, en ondertussen verouderde Tilburgse textieluitgaven, namelijk die over de sluiting van SWABO en de zesdelige 'studie' van Lou Keune c.s. Deze laatste twee geven een beeld van de eenzijdige ideologische tijdsgeest, zoals die met name in de universitaire wereld gebruikelijk was in de zeventiger en tachtiger jaren. In de terminologie van Lou Keune c.s. is daarbij sprake van het 'wanbeleid van de ondernemers' en 'hoe de mensen werden onderdrukt en uitgebuit'.
Als Tilburger zouden we ons kunnen schamen niet verder te zijn gekomen in onze waardering voor het textielverleden. Gelukkig, dankzij het gezamenlijke initiatief van het Stadsmuseum en het Textielmuseum met de website www.geheugenvantilburg.nl krijgen de voormalige textielwerknemers eindelijk de gelegenheid om onbeïnvloed hun ervaringen weer te geven. Met de tentoonstelling afgelopen maart in de Bibliotheek Tilburg Centrum en de uitgave van *Tilburg Wolstad. Herinneringen aan een glorietijd* heb ik getracht aan deze mentaliteitsverandering bij te dragen.'De schaamte voorbij'

Frans Kense

Het pand op de Heuvel met het AaBe-diorama, afgebeeld in 'Tilburg Wolstad'. (Coll. RAT).

Tilburg Wolstad, een dupliek

In zijn repliek op mijn vernietigende bespreking van het boek van zijn hand *Tilburg Wolstad. Herinneringen aan een glorietijd,* maakt Frans Kense mij enkele verwijten waarop ik heel kort wil reageren
Op de eerste plaats zou ik niet hebben willen begrijpen met welk doel dit boek is gemaakt. Ik lees nu dat het boek tot doel had de Tilburger over zijn schaamte over zijn textielverleden heen te helpen en in plaats daarvan trots de overhand te laten krijgen. Dat maak ik althans op uit het citaat over Bradford en de slotalinea. Dom van mij om te denken dat een boek een geschiedenisboek is waarvan de eerste zin uit het voorwoord luidt 'Voor u ligt ruim een eeuw Tilburgse textielgeschiedenis' en de eerste zin uit de inleiding 'Waarom is het zo moeilijk een goed beeld te krijgen van het textielverleden van Tilburg?'

Op de tweede plaats begrijp ik niet dat een auteur die gewezen wordt op een karrenvracht van overduidelijke fouten en onjuistheden van allerlei aard (historische onjuistheden, verkeerde spelling van namen en stilistische onvolkomenheden) niet het boetekleed aantrekt, 'mea culpa' zegt en beterschap belooft. Neen, ook dit wordt gerechtvaardigd door te schrijven dat hij geen romanschrijver of neerlandicus is. Een fatsoenlijke verzorging van de taal is zelfs de minimale eis die aan een ingezonden brief in de krant wordt gesteld; onvolkomenheden worden ter redactie gecorrigeerd.

Op de derde plaats wordt mij een verwijt van gemakzucht gemaakt: ik zou niet geverifieerd hebben op welke wijze de in het colofon genoemde instellingen steun aan deze uitgave verleend hebben. Laat ik dat nu juist wél gedaan hebben. Tijdens een telefoongesprek benadrukte drs. J. van Oudheusden, directeur van de (toenmalige) Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening – bij wie de auteur een verzoek om een financiële bijdrage voor de uitgave van het boek had ingediend – dat dit verzoek was afgewezen en dat dit de enige betrokkenheid van zijn kant bij dit boek was geweest. Ook van de kant van het Regionaal Archief Tilburg wordt gesteld (in een emailbericht d.d. 22 juni 2007) dat het beschikbaar stellen van beeldmateriaal (een normale publieksfunctie van deze instelling) de enige betrokkenheid bij deze uitgave is geweest. In de wereld van de uitgeverij is het overigens gebruikelijk dit soort bronvermeldingen ofwel bij het bijschrift ofwel op een afzonderlijke lijst achter in het boek te vermelden. Dat is eleganter dan de kopers en lezers van een boek op een bewuste manier te misleiden. In mijn opvatting dat hiervan sprake is, ben ik na het lezen van de repliek van Frans Kense gesterkt. De auteur van Tilburg Wolstad is zélf 'de schaamte voorbij'.

Cor van der Heijden

Noot van de redactie: discussie gesloten.

Begunstigers:

CATALONIË GLAS VERPAKKINGEN BV
REEDS MEER DAN 100 JAAR

selexyz gianotten

Panhuijsen
voorRAAD in verpakkingen®
www.panhuijsen.nl

DE VOORT HERMES DE BONT
ADVOCATEN & MEDIATORS

Rabobank

JVH gaming

VOLLENHOVEN
Olie Technologie

Bressers Metaal B.V. - Tilburg

VITRON
SERVICEGROEP

AANNEMINGSBEDRIJF
C.J.M. VAN GAAL B.V.
TILBURG

Melis Gieterijen b.v.
Tilburg

DESTIL®
Groothandel voor Bouw en Industrie

Stichting
Jacques de Leeuw

GIANOTTEN
drukkerijgianotten.nl

Hoefnagels Groep
Brand- en Bedrijfsdeuren
Aluminium Gevels

VAN SON
ASSURANTIEN BV

ERNST & YOUNG
Quality In Everything We Do

F. van Lanschot Bankiers

M&S
MAKELAARDIJ O.G.

LAUREIJSSEN
BROCKEN
VAN DEN BERG
MAKELAARS

Ghering®

onze zaak
horeca uitzendburo
partner in gastvrijheid

Daedalus
aviation group

divisie | BOUW
divisie | INSTALLATIE
divisie | ADVISERING
divisie | VASTGOED

DAIV GROEP
uw partner voor bouwprojecten